

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

İstanbul Fransız Ticaret Odası'na Göre Osmanlı Devleti'nde Yerli İpek Böceği Tohumu Üretimi ve Rekabet (1890-1912)

Indigenous Silkworm Egg Production and Competition in the Ottoman Empire
According to the Istanbul French Chamber of Commerce (1890-1912)

Toroshan Özdamar¹

¹ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye

Öz

Fransız menşeli ipek böceği tohumları, 1870'lerden itibaren Osmanlı ipek böceği tohumu piyasasına hâkim olmuştur. Bu çalışmada, Osmanlı'nın son döneminde Düyûn-ı Umûmiyye tarafından yürütülen yerli ipek böceği tohumu üretim çalışmaları, yerli tohumların Fransız tohumları ile olan rekabeti ve ihracatı gibi hususlar, İstanbul Fransız Ticaret Odası raporları temel alınarak incelenmiştir. Sonuç olarak, Düyûn-ı Umûmiyye'nin Bursa bölgesinde yürüttüğü yerli tohum üretim çalışmaları, Fransız sermayesinin tepkisini çekmiştir. Bağdat beyazı olarak da adlandırılan Bursa üretimi yerli ipek böcekleri, verim olarak çok başarılı olmuştur. Dolayısıyla hem Osmanlı dâhilinde hem de İran, Kafkasya, Türkistan gibi dış pazarlarda Fransız menşeli sarı ipek böceklerinin en büyük rakibi haline gelmiştir.

Abstract

French silkworm eggs dominated the market in Ottoman silkworm cocoon production centers since the mid-nineteenth century. This study examines the indigenous silkworm egg production efforts of the Ottoman Public Debt Administration (OPDA) in the last period of the Ottoman Empire, the competition of indigenous silkworm races with French silkworm races, and their exports based on the reports of the French Chamber of Commerce in Istanbul. As a result, OPDA's efforts to produce indigenous eggs in the Bursa region attracted the reaction of the French capital. Bursa silkworm eggs, also called Baghdad white, achieved great success in terms of yield in a short period of time. Consequently, they became the main competitor of the French yellow silkworm both within the Ottoman Empire and in foreign markets such as the Iran, Caucasus, and Turkestan.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti • Fransa • Bursa • Suriye • İran • İpek Böceği Tohumları.

Keywords

Ottoman Empire • France • Bursa • Syria • Iran • Silkworm Eggs.

“ Atıf | Citation: Özdamar, Toroshan. "İstanbul Fransız ticaret odası'na göre osmanlı devleti'nde yerli ipek böceği tohumu üretimi ve rekabet (1890-1912)." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 86 (2025): 184-209. <https://doi.org/10.26650/iutd.1601095>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Özdamar, T.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Toroshan Özdamar tozdamar@ksu.edu.tr

Extended Summary

After the silkworm diseases that spread to the Ottoman provinces after the 1860s, the indigenous Baghdad white silkworms began to disappear. Consequently, healthy yellow silkworm eggs were imported to the Ottoman Empire from the Var, Alpes-Maritime, and Corsica regions of France. Due to their compatibility with the prevailing climatic conditions in the Ottoman Empire and their capacity to produce high yields of cocoons, the French yellow silkworm race came to dominate the market for silkworm eggs between the years 1880 and 1890. However, Ottoman Public Debt Administration (OPDA), the Ottoman authority responsible for the collection of silk taxes, initiated initiatives aimed at the reproduction and popularization of the indigenous Baghdad race of silkworm eggs. However, these efforts posed a threat to the interests of French silkworm egg producers and traders, who had secured a significant market share in the Ottoman Empire. Consequently, the French capital, which constituted the most significant actor within the Ottoman silk industry, and OPDA became rivals in the production of silkworm eggs. This rivalry can be observed in the reports published by the French Chamber of Commerce and the Lyon Silk Merchants Association. In particular, the *Revue Commerciale du Levant*, a monthly bulletin of the French Chamber of Commerce in Istanbul, which published reports from its members and French consular staff operating in the major commercial centers of the Ottoman Empire, frequently mentioned this rivalry. This study addresses matters pertaining to the response of French merchants to the OPDA silkworm egg production initiatives and the competition between indigenous and French silkworm eggs in the domestic and foreign markets. It is based on the *Revue Commerciale du Levant* bulletin.

In order to facilitate the development and popularization of indigenous silkworm egg production, the OPDA initially established the Bursa School of Sericulture (Bursa Harîr Dâruttalîmi). Those who received diplomas from the school and the incentives offered by the Ottoman government saw a significant increase in the amount of indigenous silkworm eggs used in Bursa and Izmit, two regions with a high production of cocoons. At the time of the founding of the Bursa School of Sericulture in 1888, the proportion of native Bursa silkworm eggs of the Baghdad white race used in the aforementioned regions was only 20%. However, by 1890, this figure had reached 65%, and by 1896, it had reached 98%. Consequently, the market share of French silkworm eggs in Bursa and Izmit was effectively negligible. In the Aleppo, Beirut, and Damascus provinces, the second largest silk production center and the largest silkworm egg market of the Ottoman Empire, the use of indigenous silkworm eggs never reached the desired levels, remaining at approximately 10-15% of the total. In the aforementioned provinces, which the French merchants designated as the Syrian region, it can be posited that both physical and political factors contributed to the underutilization of indigenous silkworm eggs. One of the main physical reasons is that indigenous silkworms consume more mulberry leaves than French silkworms. In addition, the raw silk factories of the region were very conservative in spinning cocoons produced from French yellow silkworms. Political factors are associated with the influence of France in the region. It is a historical fact that the region, especially around Beirut, was perceived as a natural area of political expansion for the French. It can be surmised that this fact was instrumental in exempting the region from silkworm eggs regulations and practices. As a matter of fact, even though the OPDA was engaged in activities such as the promotion of mulberry cultivation in the region, it is understood that it did not make intensive efforts in the use of indigenous races.

Bursa region became a leading exporter of silkworm eggs during this period. Especially after 1895, more than half of the silkworm eggs produced in the Bursa region were exported to Iran, Caucasus and Turkestan. Before the introduction of Bursa silkworm eggs, one of the most important suppliers of these regions was France. Therefore, Bursa silkworm eggs became the biggest competitor of French silkworm eggs not only in the domestic market but also in Iran, the Caucasus and Turkestan. Bursa producers exported an average of 400.000 boxes of eggs to these regions annually with an estimated value of 2.500.000 francs. It should be noted that these figures do not include possible unregistered exports from eastern Anatolia, where OPDA control was weak. Thus, even with their exports to the Caucasus and Turkestan alone, Bursa producers reduced the volume of trade in French silkworm eggs. On the other hand, it should be noted that French merchants in Bursa acted as intermediaries in exports to these regions.

French merchants, who were the dominant element in the Ottoman silk industry, showed different reactions to indigenous silkworm egg production. The French operating in the Bursa and Izmit regions recognized that indigenous eggs increased cocoon yields and thus raw silk production. They also established companies producing indigenous silkworm eggs in the region and started to earn income from the egg trade. The French operating in Aleppo, Beirut and Damascus provinces, on the other hand, were prejudiced against indigenous silkworms and criticized the work of the Ottoman government and OPDA. They even believed that OPDA was harming French interests in the Ottoman silk sector.

In the end, OPDA's efforts to produce indigenous silkworm eggs, supported by the Ottoman government, were successful and made the Ottoman Empire an important actor on a global scale. Nevertheless, it would not be inaccurate to assert that OPDA, which in our economic history is often discussed with concepts such as imperialism and resource exploitation, created a new resource for the Ottoman finance and farmers, at least in this sector, rather than exploitation.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde, XVI. yüzyıldan itibaren önemli bir iş kolu haline gelen ipek sektörü küresel iktisadi gelişmelere paralel olarak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa ticaret sermayesiyle bütünleşmiştir. Bu bütünleşmeyi daha iyi kavramak için Osmanlı Devleti'nin iktisadi dönüşümünden bahsetmek gerekmektedir.

İktisadi faaliyetlerin büyük ölçüde devlet kontrolünde olduğu geleneksel Osmanlı iktisadi anlayışı,¹ XVI. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkıp Sanayi Devrimi öncesinde olgunlaşan kapitalist dünya ekonomik sistemi karşısında aşamalı olarak çözülmüştür.² Sanayi Devrimi'nin hızlandırdığı sermaye birikiminin liberal girişimleri desteklemesi ve İngiltere ile 1838'de imzalanan Baltalimanı Muahedesi'ni takip eden süreçte Osmanlı Devleti, kapitalist dünya ekonomisine ham madde sağlayan çevre bölge halini almıştır.³ Baltalimanı Muahedesi ve sonraki süreçte diğer Batılı devletlerle imzalanan ticaret sözleşmeleriyle yed-i vâhid uygulamasının ipek dâhil olmak üzere zirai ürünleri getirdiği ihracat kısıtlamaları kaldırılmış, Avrupa mamûl mallarının Osmanlı iç piyasasına yayılımı kolaylaşmıştır. Bunun bir sonucu olarak XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın temel ihracat malları maden ve ipekli kumaşlar gibi mamûl-yarı mamûl ürünler iken XIX. yüzyılda pamuk başta olmak üzere ham madde niteliğindeki zirai ürünler olmaya başlamıştır.⁴

Osmanlı ipek sektörü açısından incelendiğinde bu dönemde el emeğine dayalı ipek dokumacılığının, seri üretim ucuz Avrupa kumaşları karşısında gerilemeye başladığı ve sektörün ham madde üretimine yöneldiği görülmektedir. Bunun bir yansıması olarak 1800'lerin başında faal ipekli kumaş dokuma tezgâhı 200 civarındayken 1860'a gelindiğinde 42'ye düşmüştür.⁵ Zira Fransa başta olmak üzere Avrupa'daki makineleşmiş ipek sektörü, Bursa ipekli kumaşlarından ziyade ham ipek talep etmeye başlamıştı. Bu doğrultuda Fransız sermayesi, ipek sektörünün Avrupa'daki önemli merkezlerinden olan Lyon ipek sanayisinin ihtiyaç duyduğu kalitede ipek üretiminin yapılabilmesi için 1840'lardan itibaren Bursa başta olmak üzere Selanik ve Beyrut'ta buhar gücüyle işletilen modern filatürler, yani ipek böceği kozasından iplik eğirme tesisleri kurmuş ve girişimcileri desteklemiştir. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ipek sektörü, kapitalist üretimin en büyük özelliklerinden olan iş bölümü eksenli üretimin bir parçası olarak Lyon dokuma sanayisinin ham ipek tedarikçisi olmuştur.⁶ Osmanlı'nın dış ticaret rakamları incelendiğinde bu durumun bir yansıması olarak ihracatta ham ipeğin ikinci sıraya kadar çıktığı görülmektedir. Ayrıca Fransa'ya yapılan

¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 41-46; Rifat Önsoy, *Tazminat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s. 3.

² Immanuel Wallerstein-Hale Decdeli-Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, 23 (1983), s. 41-54. Sermayenin belirli bir bölgede yoğunlaşmasına dayanan kapitalist dünya ekonomisi sistemi, Wallerstein'in modern dünya sistemi analizinin temelini oluşturmaktadır. Buna göre dünya; sermaye ve teknolojiye öncülük eden merkez, merkeze kaynak sağlayan çevre ve hem merkez hem çevre özelliği gösteren yarı-çevre olarak üç ana yapıdan oluşmaktadır. Wallerstein'a göre Osmanlı Devleti, zamanı tam olarak kestirilemese de, çevre özelliği gösteren yani kapitalist dünya ekonomisinin merkezi olan Batı Avrupa'ya ham madde sağlayıp mamûl madde satın alan çevre ülke özelliği göstermektedir. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730-1840s*, University of California Press, California 2011, s. 151. Ayrıca bkz. Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Review*, II/3 (1979); Murat Çizakça, "Incorporation of the Middle East into the European World Economy", *Review*, VIII/3 (1985).

³ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Hurst & Company, Londra 1998, s. 143; B. Ali Eşiyok, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması", *Mülkiye Dergisi*, XXXIV/266 (2010), s. 72, 97; Toroshan Özdamar, "Balkan Savaşlarından Sonra Osmanlı İmtiyazlarının Durumu ve Halefiyet Meselesi", *Belleten*, LXXXVIII/313 (2024), s. 937; Toroshan Özdamar, *Osmanlı Madenlerinde Fransız Sermayesi ve Galata Bankerleri*, Duvar Yayınları, İzmir 2022, s. 1-3.

⁴ Özgür Teoman-Cumali Bozpinar, "Osmanlı İmalat Sanayisinde Sermayenin Kurumsallaşması Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Üzerine Bir Değerlendirme", *Business and Economics Research Journal*, XI/4 (2020), s. 1021; Derviş Tuğrul Koyuncu-A. Mesud Küçükkalay, "Global Market Orientation of the Ottoman Agriculture Sector: An Interregional Comparison (1844)", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVIII/48 (2016), s. 173.

⁵ Özgür Teoman-Cumali Bozpinar, "The Development of the Silk Industry in the Ottoman Bursa: An Analysis of Periodization", *Gazi Akademik Bakış*, XV/30, (2022), s. 170.

⁶ Murat Çizakça, "A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXIII/1-2, s. 150-151; Donald Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800-1914*, The Isis Press, İstanbul 2010, s. 45-48; Ayhan Aktar, *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*, Afa Yayınları, İstanbul 1990, s. 160; Cafer Çiftçi, "1837-1908 Sürecinde Bursa'da Koz Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/24 (2013), s. 3-4.

ihracatta ham ipek %25'lik hacme sahip olmuştur. Diğer taraftan Fransa'dan yapılan ithalatla ise en önemli kalemler ipekliler dâhil olmak üzere dokuma ürünleri olmuştur.⁷ Binaenaleyh Fransa'ya ham ipek ihraç edip ipekli mensucat ithal edildiğinden Osmanlı Devleti'nin ipek sektörü özelinde çevre bölge konumuna dönüştüğü söylenebilir. Bu dönüşüme paralel olarak İstanbul Fransız Ticaret Odası ile ona bağlı Bursa Komitesi gibi meslek örgütleri, Osmanlı ipek sektöründeki Fransız sermayesinin savunucusu ve yönlendiricisi olarak kurumsallaşmaya başlamışlardı.⁸ Nitekim Fransa'yı kasıp kavuran ipek böceği hastalıkları, ham ipek üretiminin hızla arttığı bir dönemde Bursa başta olmak üzere tüm Osmanlı vilayetlerine sirayet etmeye başlamıştı.

Osmanlı ipekçiliği 1860'lara kadar çoğunlukla, Bağdat cinsi olarak bilinen büyük, soluk beyaz ipek böceği ırkına dayanmakta olup bu cinsin kozalarından eğrilen ham ipek, Avrupa ipekli sanayisinde büyük rağbet görmekteydi.⁹ Fakat XIX. yüzyılın ortalarında Fransa'da ortaya çıkan ve Osmanlı topraklarına kadar yayılan pebrine (karataban) ve flacherie (baygınlık) hastalıkları, ipek böceklerine büyük zarar vermişti. İpekböceklerinin derilerinde siyah lekeler halinde ortaya çıkan ve böceğin ipek üretimini engelleyen bu parazit hastalıkları, böceğin yumurtalarına da sirayet ederek verim kaybını bir sonraki nesle aktarmaktaydı.¹⁰ Öyle ki, Bursa'nın 1855'te 4,5 milyon kilogram olan ipek böceği kozası üretimi 1860'larda 2 milyon, 1870'li yıllarda ise 750 bin kilogram seviyelerine kadar düşmüştü.¹¹ Bu düşüş hem Avrupa pazarı için üretim yapan çoğunluğu Fransız sermayeli filatürleri hem de kozadan aldığı vergi gelirleri azalan Osmanlı hazinesini etkilemekteydi. İpek böceği kozası üretimindeki düşüşü engellemek isteyen Osmanlı Devleti, hastalığın yayılmadığı bölgelerden temiz tohum arayışına girişmiş ve tohum ithalatını desteklemiş ise de başarı sağlanamamıştı.¹² Nitekim 1867'de Fransız Kimyager Louis Pasteur, hastalık taşımayan tohumların çoğaltılması için yeni bir yöntem keşfetmişti. Damızlık olarak kullanılacak ipek böceklerinin enfekte olup olmadığının mikroskopla incelenip hastalıksız böceklerden yumurta alınmasına dayanan yöntem, kısa süre içinde Fransız tohum üreticileri tarafından kullanılmaya başlanılmıştı. Bâbiâli, temiz tohum girişini teşvik etmek amacıyla %8'lik gümrük vergisini askıya alarak Japonya'dan yeşil ipek böceği ırkı tohumları, Fransa'nın Var, Alpes-Maritime ve Korsika bölgelerinden Pasteur tekniğiyle çoğaltılan sarı ipek böceği tohumları getirtmişti.¹³ Var bölgesinden ithal edilen tohumların Osmanlı iklim koşullarına uygunluğu ve koza rekoltesinin yüksek olması sayesinde, 1880-1890 yılları arası tohum ithalatında Fransız sarı ırkı piyasaya nerdeyse hâkim olmuştu.¹⁴ Fransız tohumlarının Osmanlı pazarında tekel haline gelmesinde, Fransa'nın Osmanlı ham ipeğinin en büyük alıcısı olması da etkili olmuştur. Zira sektörü Lyon dokuma sanayisine uygun olarak düzenleyen Fransız sermayesi, hem ipek böceği tohumu satışından hem de ham ipek ticaretinden kâr sağlama olanağı elde etmiş oluyordu. Fakat

⁷Örneğin, 1308 (1 Mart 1892-28 Şubat 1893) mali yılı istatistiklerinde ham ipek 117.454.470 kuruş (yaklaşık 27 milyon frank) ile ikinci, ipek böceği kozası 84.530.581 kuruşla üçüncü büyük ihraç malıdır. 1892 yılına ilişkin Fransız özel ticaret verilerine göre Osmanlı'dan yapılan 116.439.240 franklık ihracatın 26.365.002 frangını (yaklaşık 114 milyon kuruş) ham ipek ve türevleri oluşturmaktaydı. Buna karşın Osmanlı Devleti Fransa'dan 8.025.575 frangı ipekli olmak üzere yaklaşık 23 milyon franklık kumaş ithal etmişti. Rakamlar bu civarda olmak üzere 1914'e kadar Osmanlı Devleti, her ne kadar ticaret fazlası verse de, ham ipek ihraç edip ipekli mensucat ithal etmiş ve Lyon dokuma sanayisinin önemli bir müşterisi haline gelmiştir. "Mouvement commercial de l'Empire Ottoman", *Revue commerciale du Levant: Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople*, 31 Ocak 1896, s. 28 (Bundan sonra bültenin adı "RCL" olarak kısaltılacaktır); "Échanges effectués entre la France et la Turquie pendant l'année 1892", *Chambre de commerce française de Constantinople: Bulletin mensuel*, 28 Şubat 1894, s. 2-3 (Bundan sonra bültenin adı "CCFC" olarak kısaltılacaktır.).

⁸Jacques Thobie, *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, Paris 1977, s. 507-508; Süleyman Uygun, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Fransız Ticaret Odasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, VII/18 (2020), s. 488-489.

⁹"Graines de vers à soie, soie, déchet", *RCL*, 31 Temmuz 1913, s. 160.

¹⁰Kevork Torkomyan, *İpek Böceği Beslemek ve İpek Tohumu İstihsal Üretmek Usul ve Kavaidi*, Divan-ı Umumiyye-i Osmaniyye Varidat-ı Muhassese İdaresi Matbaası, İstanbul 1326, s. 43; Sacit Uğuz, "Karataban (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Böcekçiliğine Etkileri", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3 (2021), s. 34.

¹¹"Lettre de Brousse", *RCL*, 30 Kasım 1899, s. 933.

¹²"Sériciculture", *RCL*, 31 Mart 1896, s. 120.

¹³"Origines des principales industries de la Syrie", *RCL*, 30 Nisan 1905, s. 447.

¹⁴"Lettre de Brousse", *RCL*, 30 Kasım 1899, s. 933; Thobie, a.g.e., s. 105.

ipek öşürlerinin 1881'de Düyûn-ı Umûmiyye'ye bırakılması, ironik bir şekilde Fransa'nın tohum ticaretindeki tekeli kıracaktır.

Mali yapıdaki bozulmayı dış finansman yani borç yoluyla çözmeye çalışan Osmanlı Devleti, 1854'ten 1875'e kadar yaklaşık 5,2 milyar frank borçlanmıştı. 1875'e gelindiğinde borç ödemelerinin bütçeye oranı %43,9'a ulaşınca Avrupalı alacaklılarda, tahsilat için bir denetim mekanizma kurulması gerektiği fikri ağırlık kazanmıştı. Bâbiâli, mali bağımsızlığını yitirmemek adına denetim fikrine karşı çıksa da 1881'de yayınlanan Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulmasını kabul etmişti. Osmanlı maliyesinin Avrupa sermayesi denetimine girmesi anlamına gelen bu kararname ile ipekten öşürlerinin de dâhil olduğu pek çok vergi geliri Düyûn-ı Umûmiyye'ye bırakılmıştır.¹⁵ Mezkûr gelirleri toplayıp borçların ödenmesi ile görevlendirilen Düyûn-ı Umûmiyye; Osmanlı'nın alacaklısı konumunda olan İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya-Macaristan, İtalyan ve Osmanlı tahvil sahiplerini temsilen altı üyeden oluşan bir meclis tarafından idare edilecekti. Meclisin başkanlığı, beşer yıllık sürelerde değişmek üzere Fransız ve İngiliz temsilcilerce nöbetleşe olarak yürütülecekti. Dolayısıyla idaredeki etkin sermaye grupları Fransız ve İngilizlerdi. Devlet gelirlerini kontrol eden özel bir şirket niteliğine haiz olan Düyûn-ı Umûmiyye, kâr etmek isteyen her iştirakin yapacağı gibi vergi gelirlerini artırmak amacıyla çalışmalar yürütmeye başlamıştır.¹⁶

Muharrem Kararnamesi'ne göre sadece Bursa, İstanbul, Edirne, İzmit ve Samsun bölgelerinin ipek öşürleri bırakılmış olsa da 1888'den sonra Osmanlı Devleti'ndeki nerdeyse tüm ipek öşürlerinin toplanma yetkisi Düyûn-ı Umûmiyye'ye devredilmişti.¹⁷ Bu doğrultuda ipek üretimini hastalık öncesi dönemlerdeki seviyelere getirmek için Bâbiâli desteğiyle kapsamlı bir program uygulamaya başlayan Düyûn-ı Umûmiyye'nin ilk hedefi hastalısız, yerli Bağdat cinsi ipek böceği tohumlarının geliştirilip yaygınlaştırılması olmuştur. Ancak bu hedef, Pasteur yöntemi sayesinde Osmanlı topraklarında büyük bir pazar payı yakalayan Fransız ipek böceği tohum üreticileri ve tüccarlarının çıkarlarına bir tehdit oluşturmaktaydı. Dolayısıyla ipek böceği tohumu üretimi konusunda, Osmanlı ipek sektörünün en önemli aktörü konumunda olan Fransız sermayesi ile Düyûn-ı Umûmiyye rakip olmuştu. İstanbul'da faaliyet gösteren Fransız Ticaret Odası ile Lyon İpek Tüccarları Birliği gibi Osmanlı ipek sektöründe etkin olan meslek örgütleri, bu rekabetin tarafı konumuna gelmişlerdir. Özellikle İstanbul Fransız Ticaret Odası'nın, Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezlerinde faaliyet gösteren üyelerinden ve Fransız konsolosluk çalışanlarından gelen raporları yayınladığı aylık bir bülten olan *Revue commerciale du Levant*,¹⁸ tohum konusuna sık sık değinerek çıkarlarının zedelendiğini savunmaktaydı. İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'nin desteğiyle hareket eden bu kurumlar, bülten ve diğer yayınlarıyla Düyûn-ı Umûmiyye ile Bâbiâli üzerinde baskı oluşturmaya amaçlamaktaydı.

Her ne kadar bazı yazıları yanılsın da tüm Osmanlı vilayetlerindeki tohum kullanımı, koza, ham ipek üretimi gibi konularda konsolosluk görevlileri ile yerel tüccarlardan gelen raporları sistematik olarak yayınlaması ve Fransız sermayesinin sözcülüğünü yapması hasebiyle, İstanbul Fransız Ticaret Odası'nın sektörde büyük etkinliğe sahip olduğu gerçeğini yadsımak mümkün değildir.¹⁹ İstanbul Fransız Ticaret Odası'yla yakın ilişkide olan ve sıklıkla odanın bültenlerini referans alan Lyon İpek Tüccarları Birliği'nin yıllık olarak yayın-

¹⁵Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, Columbia University Press, New York 1929, s. 92; André Autheman, *La Banque impériale ottomane*, Comité pour l'Histoire Economique et Financière de la France, Paris 1996, s. 88-89.

¹⁶Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2010, s. 76-77; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, haz. Muhammed Sencer, İleri Yayınları, İstanbul 2005, s. 113-114; Özdamar, *Osmanlı Madenlerinde Fransız*, s. 7-9.

¹⁷Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım: 1876-1908*, çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 205.

¹⁸Bülten, 1887-1894 yıllarında "*Chambre de commerce française de Constantinople Bulletin Mensuel*", 1895 yılından sonra ise "*Revue commerciale du Levant: Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople*" adıyla yayınlanmıştır.

¹⁹Öyle ki Quataert, Osmanlı ipek sektörü hakkında yaptığı çalışmalarda İstanbul Fransız Ticaret Odası bültenlerine sıklıkla başvurmuştur. Örneğin bkz. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*; Quataert, *Manufacturing and Technology*; Donald Quataert, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empires 1730-1914*, The Isis Press, İstanbul 2010.

ladığı istatistikler de Osmanlı ipek sektörünün nabzını tutmaktaydı. Binaenaleyh Osmanlı genelinde ipek böceği tohumu kullanımının niteliği, Düyûn-ı Umûmiyye'nin tohum üretim çabalarına karşı Fransız tüccarların tutumu, iç ve dış piyasada yerli-yabancı tohum rekabeti gibi hususları ele alan bu çalışma, İstanbul Fransız Ticaret Odası bültenlerine dayandırılmıştır. Bültenlere paralel bilgiler sunan ve 1912 yılına kadar düzenli veriler sağlayan Lyon İpek Tüccarları Birliği istatistikleri de tamamlayıcı kaynak olarak kullanılmıştır. Nitekim bu çalışma, mezkûr hususlarla ilgili müstakil bir araştırma olmadığından, son dönem Osmanlı ipek sektörü ve yabancı sermayenin durumuyla ilgili farklı veriler sağlayacaktır.

1. Düyûn-ı Umûmiyye'nin Yerli Tohum Geliştirme ve Yaygınlaştırma Çalışmaları

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, ipek öşürlerini toplama hakkını aldıktan hemen sonra yerli tohum üretimi için birkaç deneme yapmış ama başarı sağlayamamıştı. Sonraki yıllarda, 1883 ve 1885'te, ipek böceği tohum üretimi hakkında eğitim almaları için bir grup öğrenci Montpellier ve Grignon gibi Fransız ziraat okullarına gönderilmişti.²⁰ 1886 yılına gelindiğinde ipek tüccarlığı da yapan Bursa Alman Konsolos Yardımcısı Scholer, temiz tohum kullanımı ve çoğaltılması için Düyûn-ı Umûmiyye yetkililerine bir layiha sunmuştu. Bu layihadan hareketle Düyûn-ı Umûmiyye, doğrudan Louis Pasteur'den yardım istemiş, o da Montpellier Ziraat Okulu Müdürü M. Maillot'ya yönlendirmişti. Maillot, Düyûn-ı Umûmiyye'nin gönderdiği dosyaları incelemiş ve eski mezunlarından Osmanlı vatandaşı Kevork Torkomyan'ı tavsiye etmişti. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile müzakerelerde bulunan Torkomyan Efendi, 1887'de hastalığın ortadan kaldırılması ve yerli tohum üretimin artırılması için çalışmalar yapmayı kabul etmişti.²¹ 1888'de Kevork Torkomyan'ın yönetiminde ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin desteğiyle Bursa Harîr Dâruttalîmi açıldığında Osmanlı ipek sektörü için çok önemli bir adım atılmış oluyordu.²²

Dâruttalîm, Bağdat beyazı olarak da bilinen yerli Bursa ipek böceği tohumunu hastalıklara dayanıklı olacak şekilde melezleme, kalifiye tohumcuları yetiştirip mevcut üreticilerin kalitesini arttırmayı ve bir üretim standardı oluşturmayı amaçlamaktaydı.²³ Bu doğrultuda Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Müdürü Rasim Bey, Vilayet İdare Meclisi Üyesi Hacı Latif Bey, Tarım ve Bayındırlık Danışmanı Cemal Bey ile Torkomyan Efendi'den oluşan özel bir heyet kurulmuştu. Heyetin görevi, Dâruttalîm'in belirlediği standartlara uygun üretim yapan tohumculara diploma vermek ve yurt dışı okullarından alınmış diplomalara denklik sağlamaktır. Öyle ki heyet, 1890 yılında 60 üreticiye diploma vermiş, dört yabancı diplomanın denkliğini kabul etmişti.²⁴ Fakat mezkûr yıllarda tohum üreticilerinin diploma sahibi olması gibi bir zorunluluk bulunmadığını belirtmek gerekir.

İpekböceği tohumu üretimini artırıp yerli tohumun teşvik dilmesi gayesiyle bazı idari düzenlemeler de yapılmıştı. Bunlardan ilki gümrük tarifelerine getirilen düzenleme olmuştur. Bâbîâlî, Düyûn-ı Umûmiyye'nin tavsiyesiyle ipek böceği tohumları için askıya alınan gümrük vergisini 1890'da yeniden uygulamaya koymuştur. Kararla birlikte Fransız menşeli tohumların fiyatları yükselmiş, üreticiler sübvansé edilen yerli tohumlara yönelmişti. Bu nedenle gümrük vergisi kararına ilk tepkiyi gösteren Fransız tüccarları olmuştur. Herhangi bir bildirim olmadığı için tohum fiyatlarının vergisiz tarifeye göre belirlendiğini ve mağdur edildiklerini

²⁰"Droit de douane sur les graines de ver à soie Françaises impôtées en Turquie", *RCL*, 31 Ocak 1899, s. 189; Quataert, *Workers, Peasants and Economic*, s. 103.

²¹Quataert, *Manufacturing and Technology*, s. 50-51; Cafer Çiftçi, "Hudâvendigâr Vilayetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Rolü", *Belleten* LXXVI/277 (2012), s. 913; Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İpekböcekçiliği Eğitimi: Bursa Harîr Dâruttalîmi ve Dârülharîrlerin Açılması", *Turkish Studies*, LXXXV/5 (2013), s. 580.

²²"Lettre de Brousse", *RCL*, 30 Kasım 1899, s. 933; Thobie, a.g.e., s. 105; Cafer Çiftçi, *Bursa'da İpekçilik (1837-1990)*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2017, s. 66.

²³"Sériculture", *CCFC*, 31 Ekim 1894, s. 7; "Soies et soieries", *RCL*, 30 Kasım 1899, s. 1007.

²⁴"Sériculture", *CCFC*, 31 Ekim 1890, s. 3.

iddia etmişlerdir. En çok tepki ise yıllık 200 bin kutu civarında Fransız tohumu kullanan Beyrut ve Şam bölgelerinden gelmiş, bölgedeki Fransız tüccarlar kararın tehir edilmesi için Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği ile İstanbul Fransız Ticaret Odası'ndan yardım istemişlerdir.²⁵ Hatta konu, Fransız parlamentosu gündemine de gelmiş, Basses-Alpes Milletvekili Joseph Reinach, Dışişleri Bakanı Casimir-Perier'ye Fransa'nın Osmanlı ipeklerine gümrük vergisi uygulamadığını buna karşın Osmanlı'nın Fransız tohumlarından %8 oranında vergi aldığını ifade ederek durumu düzeltmenin mümkün olup olmadığını sormuştur. Casimir-Perier, Osmanlı ile yeni bir ticaret anlaşması üzerinde çalıştıklarını, anlaşma yürürlüğe girer girmez ipek böceği tohumlarının gümrüksüz olarak kabul edileceği cevabını vermiştir.²⁶ Tohum tüccarlarının bu çabaları kısmen başarılı olmuş ve Bâbiâli, gümrük vergisinin tehir edilmesini kararlaştırmıştı. Buna göre, 30 Ekim 1890-1 Ocak 1891 arasındaki iki aylık süreçte verginin tehir edildiği, 1890'da yapılan sözleşmeler gereği ithal edilecek tohumların 12 Mart 1891'e kadar vergiden muaf tutulacağı açıklanmıştı. Bu açıklama Fransız tohum tüccarlarını tatmin etmemiş; tohum girişlerinin çoğunun vergi alınan 26 Ağustos-29 Ekim arasında olduğundan tahsil edilen vergilerin iade edilmesini istemişlerdi. Düyûn-ı Umûmiyye, bu talebe cevap vermemiş ve gümrük vergisinin 1891'den itibaren kesintisiz olarak uygulanacağını bir kez daha duyurmuştur.²⁷ Dahası gümrüğe giren ithal tohumlara bandrol uygulaması getirildiğini açıklamıştı. Düyûn-ı Umûmiyye tarafından yürütülen bu uygulama ile bandrolsüz ithal tohumların ülke içinde dolaşımı yasaklanmıştı. Düyûn-ı Umûmiyye tarafından ücretsiz olarak verilen bandrol, yaklaşık dört parmak genişliğinde ve zamkly olmadığından uygulamada sıkıntı çıkardığı iddia edilmekteydi. Fransız tüccarlarına göre bandrollere yapıştırıcı hazırlanması ve bandrollerin tohum kutusundan büyük olması, yüklü miktardaki sevkiyatlarda zaman kaybı yaratıp tohumların bozulmasına neden olmaktaydı.²⁸ Osmanlı ham ipeğinin en büyük müşterisi konumunda olan Fransız tüccarlar, mezkûr tohum düzenlemelerinin üretim üzerinde olumlu etki yapacağını bilincinde olmalarına karşın, kendilerinden gördükleri Düyûn-ı Umûmiyye'nin, çok hızlı adımlar attığı görüşündeydiler. Bu dönemdeki raporlar incelendiğinde, Osmanlı ipek sektörünün Fransız tohumları sayesinde yeniden inkişaf ettiği, gümrük vergisi gibi uygulamalarla kendilerine vefasızlık edildiği, yerli tohumların yeteri kadar başarılı olamayacağı zira cins olarak bozulmaya müsait olduğundan Osmanlı üreticilerinin yeniden Fransız tohumlarına döneceği düşüncelerinin hâkim olduğu görülmektedir.²⁹ Fransız tüccarların görüşü ne olursa olsun Düyûn-ı Umûmiyye, tohum üretimini yerleştirmek ve standart hale getirme konusunda kararlıydı. Yapılan düzenlemeleri sistematik hale getirmek için 13 Ekim 1893'te tohum üretimi, satışı ve ithali hakkında bir nizamname yayınlanmıştı. "Hüdavendigar vilayetiyle İzmir sancağında harir tohumu istihsalı ve fûruhtuna mahsus" adıyla yayınlanan mezkûr nizamnamenin maddelerini şu şekilde özetlemek mümkündür;³⁰

Madde 1: Ticarete yönelik ipek böceği tohumu üretimi yetkisi sadece Bursa Harîr Dâruttalîmi'nde veya Osmanlı Devleti dâhilindeki bir ziraat okulunda eğitim görenler ile diploması Bursa Harîr Dâruttalîmi tarafından onaylanması şartıyla yurt dışında eğitim almış kişilere verilir. Kendi tohumlarını üretenler, Düyûn-ı Umûmiyye memurlarına tohumların mikroskopla incelendiğini belgelemeleri koşuluyla yönetmelikten muaf tutulmuştur.

Madde 2: Tohumculuk sanatında mütehassıs olan kimseler, Bursa Harîr Dâruttalîmi imtihan heyetinin senelik toplantısında imtihana tabi tutulacak, ehliyetli görülenler üretim ve satış ruhsatı alabileceklerdir.

²⁵"Sériciculture", CCFC, 30 Eylül 1890, s. 2-4.

²⁶"Sériciculture", CCFC, 31 Mart 1894, s. 3.

²⁷"Sériciculture", CCFC, 31 Ekim 1890, s. 3.

²⁸"Sériciculture", CCFC, 31 Aralık 1892, s. 4.

²⁹"Sériciculture", CCFC, 30 Eylül 1890, s. 2-4.

³⁰BOA, ŞD. 515/12; "Sériciculture", CCFC, 31 Ekim 1893, s. 2-3.

Madde 3: Tohum ticareti yapan tüm yerli ve yabancı kimseler, istisnasız olarak, satış ruhsatına sahip olmak zorundadır. Ayrıca satıcıların, standart olarak 30 gramlık kutular halinde hazırlayacakları tohumlara bandrol yapıştırılacaktır. Satıcılar, tohum kutularını bölgelerindeki Düyûn-ı Umûmiyye şubelerine bırakacak, burada menşelilerine göre bandrol uygulanacaktır. Satış ruhsatı ve bandroller 1 Eylül-28 Şubat arasında ücretsiz olarak dağıtılacaktır.

Madde 4: Yukarıdaki hükümlere aykırı hareket edenlerin malları ellerinden alınacak, mahkemelere müracaat edilmeksizin Düyûn-ı Umûmiyye'nin talebi üzerine 10 liralık para cezasına çarptırılacaklardır. Tekrarı halinde iki katına çıkarılacak olan bu para cezasından elde edilen gelir, Hazine ile Düyûn-ı Umûmiyye arasında eşit olarak paylaştırılacaktır. Ele geçirilen tohumlar yerel yetkililer ve Düyûn-ı Umûmiyye memurlarından oluşan bir komite huzurunda yakılacaktır.

Madde 5: Bandrolsüz veya izinsiz imal edilmiş olarak ele geçirilen her bir tohum kutusu için 5 kuruşluk ceza yazılacaktır. Ceza tutarının yarısı bandrolsüz satışı ihbar eden kişiye, diğer yarısı da Düyûn-ı Umûmiyye'ye verilecektir.

Madde 6: Ruhsat sahipleri, yıl içindeki faaliyetlerinin ayrıntılı bir dökümünü her mali yılın başında Düyûn-ı Umûmiyye memurlarına vermekle yükümlüdürler. Beyanların verilmemesi halinde kınama cezası, tekrarlanması halinde ise müteakip 1 yıl müddetle ruhsatın yenilenmemesi cezası uygulanacaktır.

Madde 7: İşbu yönetmeliğin uygulanmasında Dâhiliye Nezareti, Maliye Nezareti, Maden ve Orman ve Tarım Nezareti, ilgili oldukları ölçüde, sorumludur.

Nizamname, Hüdavendigâr ve İzmid bölgelerine yönelik çıkarılmış olsa da tohum üretimi konusunda Osmanlı genelindeki en yetkili kurum olarak Harîr Dâruttalîmi işaret edilmiştir. Ayrıca tohum üretiminde sürekli kontrol mekanizması kurulmuş, ithal tohumların ülkeye girişine yönelik uygulanmakta olan prosedürler, nizamnameye eklenmiştir. Diğer taraftan nizamnamenin Hüdavendigâr ve İzmid'e yönelik çıkarılmasının nedeni Düyûn-ı Umûmiyye'nin tohum üretiminde bu bölgeleri merkez olarak belirlemesidir. Fakat sonraki yıllarda nizamname ve gümrük uygulamalarının tüm Osmanlı coğrafyasında uygulanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Nizamname hakkında Fransız tüccarlar arasında iki görüş ağırlık kazanmaktaydı. Bursa ve civarında faaliyet gösteren bir kısım tüccar, Düyûn-ı Umûmiyye'nin yerli tohum yetiştiriciliğini geliştirme çabalarının ve yabancı tohumlara uygulanan sıkı kontrollerin, Fransız tohumları aleyhine olsa da Osmanlı ipek sektörü için memnuniyet verici olduğunu belirtmekteydiler. Fakat bu ifadelerin arka planında, bir süre sonra Fransız tohumlarına dönüleceği düşüncesi yatmaktaydı.³¹ Beyrut ve Şam bölgelerindeki tüccarlar ise nizamnamenin ülkeye yabancı tohum girişini kısıtlayacağını, Osmanlı ipek sektörünün kaderini tek bir ırka bağlamanın geçmişte olduğu gibi sorun teşkil edeceğini ifade etmekteydiler.³² Zira çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılarıyla inceleneceği üzere Düyûn-ı Umûmiyye'nin çabaları neticesinde Fransız tohumlarının Beyrut ve Şam dışındaki Osmanlı vilayetlerindeki pazar payı gittikçe azalmaktaydı. Ayrıca gerek üretici gerek sanayici olarak hâkim oldukları Beyrut, Şam ve Halep bölgeleri ipek sektöründe tohum tekellerini de yitirmek istemiyorlardı. Fransız tohum tüccarlarının eleştirileri ne derece dikkate alındığını bilinmez ise de Düyûn-ı Umûmiyye'nin yaptığı sonraki duyurularda nizamnamenin isminden de anlaşılabileceği üzere Bursa ve İzmit bölgesinde uygulanacağı Selanik, Beyrut, Şam ve İskenderun bölgelerinin muaf tutulacağı ilan edilmiştir.³³ Böylelikle Osmanlı ipek sektörünün ikinci büyük üretim merkezindeki Fransız etkisinin ve özerk durumun bir süre daha korunacağını kabul edilmiş olduğu söylenebilir.

³¹"Assemblée générale du Comité de Brousse", CCFC, 31 Ocak 1894, s. 3.

³²"Sériciculture", CCFC, 31 Ekim 1893, s. 2-3.

³³"Sériciculture", CCFC, 31 Temmuz 1894, s. 5; "Lettre de Salonique", RCL, 31 Mayıs 1900, s. 716.

Düyûn-ı Umûmiyye, mezkûr idari düzenlemelerin yanı sıra tohum üretimini teşvik eden başka çalışmalar da yapmaktaydı. Bu doğrultuda ipek böcekçiliği merkezlerinde her yıl yarışmalar düzenlemekte, başarılı olanlara diploma verip mikroskop ve para ile ödüllendirmektedir. Düyûn-ı Umûmiyye'nin İstanbul Ticaret Odası bültenine verdiği ilanlarda bu yarışmalara dair ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin 1893 yılında yapılan duyuruya göre; yarışmaya sadece Bursa, Bilecik ve İzmit'teki üreticiler katılabilecekti. Üreticiler ilk olarak tohumlarını inceleme jürisine sunacak, kabul edilen tohumlar Bursa ve İzmit bölgelerinde 20 Nisan'a kadar, Bilecik bölgesinde 27 Nisan'a kadar kuluçkaya yatırılacaktı. Kuluçkaya yatırıldıktan kırk gün sonra, bir kutu yerli Bağdat cinsi başına en az 50 kilo, Avrupa sarı ırkı için en az 40 kilo yaş koza elde eden, en fazla 11 okkadan bir okka yani 1,2 kilo civarı ipek üretilebilen tohumlara sahip üreticiler diploma almaya hak kazanacaktı. Kutu başına, Bağdat cinsi için 85 kilo, sarı ırk için 60 kilo yaş koza üreten yetiştiriciler olağanüstü başarılı olarak kabul edilecekti.³⁴ Katılımın yoğun olduğu yarışmalarda başarı oranı %50 civarında olmaktadır. Öyle ki, 1894 yılında yarışmaya 89 üretici katılmış, 3 kişi birinci derece, 9 kişi ikinci derece ve 28 kişi üçüncü derece olmak üzere 40 kişi sertifika almayı hak kazanmıştı. Bu yarışmalara kadın üreticiler de katılabilmektedir. Zira mezkûr yarışmada üçüncü dereceden sertifika alanların biri genç olmak üzere ikisi kadındı.³⁵ Yarışmanın en başarılı üretici ise 8 kilo yaş kozaya 1 kilo ham ipek verimine sahip 86 kilo yaş koza üretimiyle İzmit'in Akmeşe karyesinden çıkmıştı.³⁶ Düzenli olarak yapılmaya başlanan yarışmalara olan ilgi her geçen yıl artmakta ve Bursa'da geniş katımlı ödül törenleri düzenlenmekteydi. 1900 yılında düzenlenen yarışmanın ödül törenine Düyûn-ı Umûmiyye Meclis Başkanı Berger, Düyûn-ı Umûmiyye Meclisi Osmanlı Delegesi Hamdi Bey ve Bursa Valisi Halil Bey bizzat katılıp 12 yarışmacıya onar lira nakit ile 300 frank değerinde mikroskop hediye etmişlerdi. Ayrıca 82 üreticiye de sertifika tevdi edilmişti.³⁷ Yarışmalar, sonraki yıllarda Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde de yapılmaya başlanmış, sertifikalı tohumcu sayısı hızla artmıştır.³⁸

1902 yılına gelindiğinde Düyûn-ı Umûmiyye, tohum üretimine yeni düzenlemeler getirileceğini duyurmuştu. 1893 nizamnamesinin genişletilmesinin yanı sıra üreticilerin uyması gereken kurallar ve tohumların mikroskopik müşahedesine uygun atölyeler kurulmasına ilişkin iki ayrı talimatname hazırlanmıştı. 1893 nizamnamesinin genişletilmiş hali olan "Harir tohumunun istihsal ve fûruhtuna dair" başlığıyla yayınlanan nizamnamenin getirdiği en önemli yeniliklerden biri, üretimin sürekli kontrol altında tutulmasını sağlamak amacıyla teftiş memurlarının görevlendirilmesiydi. Tohum yetiştiricileri; her yıl Mart ayının 15'ine kadar diplomasını, üretecekleri tohum miktarını, üretim yerini, sorumlu kişiyi ve kullanılacak kerevet sayısını Düyûn-ı Umûmiyye'ye bildireceklerdi. Bildirim karşılığında üreticiye ruhsat verilecek ve üretim sürecinde teftiş memurlarının doğrudan denetimine tabi olacaklardı. Dolayısıyla önceki nizamnamenin aksine satışa kadarki tüm sürecin kontrol edilmesi amaçlanmaktaydı. Bu amaçla ilk etapta 12 teftiş memurunun istihdamı için bir yarışma düzenlenmişti. Ayrıca daha önce ücretsiz olarak verilen bandroller, yeni düzenlemeyle 10 para bedelle dağıtılacaktı.³⁹ Yerel üretim ve ithalatın yılda 1,5 milyon kutu civarında olduğu düşünüldüğünde bandrollerden tahsil edilecek 10 para ücret, Düyûn-ı Umûmiyye için yaklaşık 375 bin kuruşluk ek gelir anlamına gelmekteydi.⁴⁰ Nizamnamenin getirdiği diğer bir yenilik, bazı bölgelerde mikroskopik gözlem atölyelerinin kurulmasıdır. Bu atölyelerin nasıl işletileceğine dair bir talimatname de hazırlanmıştı. Buna göre, tüm masrafları Düyûn-ı Umûmiyye tarafından karşılanacak olan laboratuvar benzeri geçici atölyeler, üreti-

³⁴"Sériciculture", CCFC, 28 Şubat 1893, s. 2.

³⁵"Sériciculture", CCFC, 31 Aralık 1894, s. 3.

³⁶"Sériciculture", RCL, 31 Ocak 1895, s. 89.

³⁷"Sériciculture", RCL, 30 Eylül 1900, s. 403.

³⁸"Lettre de Samoun", RCL, 30 Haziran 1903, s. 1182; "Lettre de Harpout-Mamouret-ul-Aziz", RCL, 31 Ağustos 1905, s. 231; "Lettre de Smyrne", RCL, 30 Nisan 1906, s. 511.

³⁹"Sériciculture", RCL, 30 Kasım 1902, s. 670.

⁴⁰"Graines de vers à soie", RCL, 30 Haziran 1905, s. 880.

ciler tarafından ücretsiz olarak kullanılabilecekti. Üreticiler, atölyede bulunan mikroskoplarla tohumlarını inceleyebilecekler ve görevli uzmanlardan tavsiye alabileceklerdi. Üreticilerin uyması gereken hususları belirleyen diğer talimatname ise tohum üretiminin yapılacağı mekânlarla ilgili düzenlemeler içermektedir.⁴¹ Fransız Ticaret Odası bülteninde, yeni nizamname ve talimatnamelerin 1903 yılı ipek üretim sezonunda uygulanacağı duyurulmuş olsa da Osmanlı arşivlerinden tespit ettiğimiz kadarıyla yürürlük tarihi 1906'ya sarkmıştır.⁴² Bültenin sonraki yayınlarında herhangi bir bilgi bulunmasa da erteleme nedeni, geçici mikroskopik kontrol atölyelerinin maliyeti olmalıdır.

Düyûn-ı Umûmiyye'nin bu dönemde yürürlüğe koyduğu bir başka uygulama ise kalitesiz yabancı tohumların ülkeye girişinin engellenmesi için gümrüklerde analiz yapılmaya başlanmasıydı. Zira Selanik gibi yabancı tohum kullanımının yüksek olduğu bölgelerde bazı tüccarlar Fransa'da satılamayan kalitesiz tohumları kilogramı 45 frank gibi son derece düşük fiyatlarla üreticilere satmışlardı. Düyûn-ı Umûmiyye gümrük yetkilileri, bu gibi girişleri engellemek ve kalitesiz yabancı tohumların üretime verdiği hasarı engellemek için Selanik, Edirne ve Bursa başta olmak üzere Anadolu'ya gönderilen yabancı tohumlardan numune alınması ve yapay kuluçka yöntemiyle kontrol edilmesini tavsiye etmişlerdi. Bu doğrultuda bir genelge yayınlanmış, yapay kuluçka ile kalitesi kanıtlanmayan tohumların ülkeye girişinin yasaklanacağı duyurulmuştur. Ayrıca nem ve sıcaktan etkilenmemesi için tohumlar, sadece 14 Kasım-13 Şubat arasında ithal edilebilecekti.⁴³ Fransız tüccarlar, bu uygulamaların Fransız tohumlarının ülkeye girişini engellemenin başka bir yolu olduğunu düşünmekteydiler. İstanbul Fransız Ticaret Odası Başkanı Ernest Giraud da bültende benzer şekilde yazılar kaleme almaktaydı.⁴⁴ Diğer yandan, Osmanlı'ya yapılan Fransız tohum ihracatının merkezi konumunda olan Marsilya'daki Ticaret Odası, gümrük analizlerine karşı Fransız hükûmeti nezdinde girişimlere başlamıştı. Hatta Lyon İpek Tüccarları Birliği'yle ortak hareket ederek, gümrüklerde değil İstanbul'da Fransız yetkililerin de müdahil olacağı uluslararası bir kontrol mekanizması kurulması fikrini ortaya atmışlardı. Osmanlı Devleti, bu öneriyi reddetmişse de baskılara karşı 1908'in Eylül ayından itibaren Fransız Tarım Bakanlığı onaylı kutuların gümrük analizinden muaf tutulmasını kabul etmişti. Fakat Kasım ayında iki Fransız tüccarın Adana Gümrüğü'ne getirdiği 600 kutu tohumdan 157'sinin reddedilmesi yeni bir sorun ortaya çıkarmıştı. Düyûn-ı Umûmiyye, Fransız Büyükelçiliği'nin araya girmesiyle tartışmalı kutuları kabul etmiş ise de sonradan yapılan tahkikatta tohumların gerçekten bozuk olduğu ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Fransız Tarım Bakanı, onay bandrollerinin tohum kontrolü yapılmadan verildiğini itiraf etmek zorunda kalmıştı.⁴⁵ Dolayısıyla Düyûn-ı Umûmiyye uygulamalarının Osmanlı ipek sektörü açısından ne derece önemli olduğu bir kez daha kanıtlanmış oluyordu.

Netice itibarıyla Düyûn-ı Umûmiyye'nin Bâbiâli desteğiyle yürüttüğü çalışmalar, yerli Bağdat cinsi ipek böceği tohumu üretimini 1890'dan itibaren düzenli olarak arttırmıştır. Dahası yabancı tohum hâkimiyetini kırarak Bursa bölgesini küresel tohum ticaretinde önemli bir ihracatçı konumuna getirmiştir. Dolayısıyla ipek sektöründe yeni bir iş kolu oluşturmuştur.

2. Bursa İpekçilik Bölgesinde Yerli İpek Böceği Tohumu Üretimi ve Kullanımı

Düyûn-ı Umûmiyye'nin Bâbiâli'ye tavsiye ettiği idari düzenlemeler ve Bursa Harîr Dâruttalîmi nezdindeki eğitim çabaları kısa sürede sonuç vermiş, Bursa, İzmit ve Bandırma bölgelerinde yerli Bağdat cinsi tohum-

⁴¹"Sériciculture", *RCL*, 30 Kasım 1902, s. 675-676.

⁴²BOA, DH.MKT. 2610/109.

⁴³"Graines de vers à soie", *RCL*, 30 Haziran 1905, s. 880; "Graines de ver à soie", *RCL*, 31 Mayıs 1908, s. 889.

⁴⁴"Sériciculture", *RCL*, 30 Eylül 1906, s. 436.

⁴⁵Thobie, a.g.e., s. 507.

ların kullanımı kısa sürede artış göstermişti. 1886'da Bursa bölgesinde kuluçka edilen tohumların %95'i yabancı ırklar iken 1889'daki oran %63'e gerilemişti. 1890'da ise bölgede kuluçka edilen, her biri 25 gramlık bir ons tohuma tekabül eden, 104.295 kutunun 36.503 kutusu yabancı menşeli ırklardı.⁴⁶ Dolayısıyla sadece iki yılda yerli tohum kullanımı, büyük çoğunluğu Fransız ve çok az bir kısmı İtalyan olan yabancı tohumların önüne geçmeyi başarmıştı. Ancak Fransızlar bu yıllarda hâlâ, yerli tohumların başarısız olacağına inanıyorlardı. Beyrut'tan gelen bir rapora istinaden bültenin 30 Eylül 1890'daki sayısında yayınlanan bir yazıda, yerli tohumların başarısız olması ve üreticilerin Fransız sarı ırkına dönüş yapması için kötü geçecek tek bir hasat yılının yeterli olacağı zira yerli ırkın hava şartlarına karşı kırılgan olduğu ifade edilmektedir. Hatta Fransız tohumundan vazgeçmeyen Şam ve Beyrutlu yetiştiricilerin aksine Bursa bölgesindeki yetiştiricilerin bu konuda çok zeki olmadıkları gibi hakaretimiz ifadeler kullanmaktan çekinmemişlerdir.⁴⁷

Yerli tohumların bu kadar kısa sürede başarılı olması Düyûn-ı Umûmiyye'nin verdiği güvenle ilgili olmalıdır. Düyûn-ı Umûmiyye ile Dâruttalîm'in çalışmaları tohum üreticilerine belirli standartlar oluşturmuş ve böylece yerli tohumların da artık ithal tohumlar gibi hastalıksız olduğuna dair ipek böcekçilerinin güveni sağlanmış olmalıdır. Öyle ki yerli tohum kullanımı ilk önce Dâruttalîm'in merkezi olan Bursa'da yaygınlaşmış, bölgenin kalanında sonraki yıllarda kabul görmüştür. 1892-1893 sezonunda, Bursa bölgesinde 2.686 kutu yabancı tohuma karşılık 83.264 kutu yerli tohum, İzmit bölgesinde 4.621 kutu yabancı tohuma karşılık 21.533 kutu yerli tohum, Bandırma bölgesinde 4.801 kutu yabancı tohuma karşılık 11.609 kutu yerli tohum kullanılmıştır.⁴⁸ 1894-1895 sezonunda ise Bursa'da 281, Bandırma 575, İzmit'te 525 kutu yabancı tohum kullanılırken yerli tohum miktarı 116.137 kutuya çıkmıştır.⁴⁹ Nitekim Bursa, İzmit, Bandırma bölgeleri ve bunların iç bölgesi konumunda olan Pazarköy, Gemlik, Adapazarı, Bilecik, Bandırma, Geyve, Erdek gibi Güney Marmara'daki koza üretim merkezleri rekoltesinin tamamına yakını yerli tohumlardan elde edilmeye başlanmıştı.⁵⁰ Hatta Bursa'da faaliyet gösteren Fransızlar, yerli tohum üreten şirketler kurmaya başlamışlardı. Bunlardan en önemlisi Fransa'nın Bursa'daki eski Konsolos Yardımcısı Lacomme'un, "La Société Française pour l'exploitation de vers à soie de Brousse" adıyla kurduğu şirkettir. İhracata odaklanan şirket, 30 mikroskobu ve 200 civarındaki çalışanıyla yılda ortalama 50 bin kutu tohum üretim kapasitesine sahipti.⁵¹ Dolayısıyla Bursa bölgesindeki Fransız tüccarlar, Bursa tohumu olarak isimlendirdikleri Bağdat cinsinin hâkimiyetini kabul edip pazardan pay almaya yönelmişlerdir. Zira İstanbul Fransız Ticaret Odası'na gönderilen raporlarda, yerli tohumların başarısından söz edilmeye başlanmıştı. Odanın Bursa'daki üyelerince kurulan Bursa Komitesi'nin gönderdiği birçok raporda; yerli tohumun çok verimli olduğu, Fransız tohumlarının bölgedeki eski pazar payına ulaşmasının artık mümkün olmadığı belirtilirken diğer bölgelerin muhafaza edilmesi tavsiye edilmekteydi.⁵²

Bursa Komitesi'nin de değindiği üzere yerli tohum oldukça verimliydi. Mevsimsel etkiler ve üretim tekniğine göre değişiklik gösterebilse de, genel olarak yerli tohumlar Fransız tohumlarına göre daha yüksek yaş koza verimine sahipti. Ayrıca iki ırktan elde edilen yaş kozalar aynı fiyatta olmasına karşın ham ipek veriminde yerli ırk öndeydi. Yerli beyaz Bursa tohumuyla üretilen ortalama 11 ila 11,5 kilo yaş kozadan 1 kilo

⁴⁶Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1886*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1887, s. 27; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1891*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1892, s. 32.

⁴⁷"Sériciculture", *CCFC*, 30 Eylül 1890, s. 2-4.

⁴⁸"Sériciculture", *CCFC*, 30 Eylül 1894, s. 5.

⁴⁹"Lettre de Brousse", *RCL*, 30 Kasım 1899, s. 935.

⁵⁰"Lettre de Brousse", *CCFC*, 31 Mart 1893, s. 13-14.

⁵¹"Sériciculture", *RCL*, 30 Eylül 1900, s. 411-412.

⁵²"Assemblée générale du Comité de Brousse", *CCFC*, 31 Ocak 1894, s. 3.

ham ipek üretimi yapılabilirken Fransız sarı ırkının verimi 12 ila 13 kiloya 1 kilo ham ipekti.⁵³ Ayrıca yerli tohumlardan üretilen beyaz ipek, sarı ipeğe göre daha çok talep edilmekteydi. Hatta ipek sektörünün piyasa belirleyicilerinden olan Lyonlu ipek üreticileri, Bursa'nın beyaz ipeğini tercih etmekteydi.⁵⁴ Fransız sarı ırkının yerli beyaz ırka göre tek avantajı, daha az dut yaprağı tüketmesiydi. Dolayısıyla dut yaprağı kıtlığına karşı yerli ipek böcekleri daha kırılgandı.⁵⁵ Fakat Bursa gibi yeterli yağış alan ve zirai donun az olduğu bölgelerde dut yaprağı miktarı genel olarak yeterli seviyelerde olmaktaydı. Ayrıca Bursa bölgesindeki dut ekili alan, 1908'de 300 bin dönüm civarına ulaşmıştı.⁵⁶ Dahası Düyûn-ı Umûmiyye, Bursa bölgesi başta olmak üzere üreticilere ücretsiz fidan dağıtımı, öşür muafiyeti, örnek çiftliklerde dut ağacı dikimi gibi uygulamalarla dut yetiştiriciliğini sürekli olarak teşvik etmekteydi. Örneğin, 1903-1905 yılları arasında sadece Adapazarı'nda tahminen 50 binden fazla dut fidanı dikilmişti.⁵⁷

Yerli tohumun yaygınlaşmasında bir diğer etken fiyat avantajıydı. Zira 25 gramlık bir kutu yerli tohumun maliyeti 1,75 ila 2,5 frank iken kaliteli yabancı tohumun üretim maliyeti 4 ila 4,5 franga ulaşmaktaydı.⁵⁸ Nakliye ve aracı kârı eklendiğinde yerli tohum 3,15 frank (15 kuruş) civarında, yabancı tohum 5,5 ila 6 frank (27 kuruş) aralığında satılabilmekteydi.⁵⁹ Mezkûr fiyatların taban fiyatlar olduğunu ve arza bağlı olarak daha yüksek fiyatlara da satılabildiğini ayrıca belirtmek gerekir. Bültene göre yerli tohum maliyetinin düşük olması kadın istihdamıyla ilgiliydi. Kas gücü gerektirmediğinden genelde kadınların çalıştığı tohum üretiminde, ortalama 12 saatlik mesai karşılığı verilen ücret 2,5 kuruş ile 5 kuruş arasında değişen düşük rakamlardı.⁶⁰

Bültende belirtildiği üzere işçi ücretleri gibi girdi maliyetlerinin düşüklüğü fiyat rekabetinde yerli tohumları daha ulaşılabilir kıldığından Bursa ve İzmit bölgelerinde yabancı tohum kullanımı nerdeyse sıfırlanmıştı. 1896-1910 yılları arasında mezkûr bölgelerde kuluçka edilen tohum miktarı ile ilgili verilerinin incelenmesi bu vakıayı netleştirecektir.

Tablo 1

Bursa ve İzmit Bölgelerinde 1895-1906 Yılları Arasında Kuluçka Edilen İpek Böceği Tohum Miktarı (25 gramlık bir kutu tohuma eşit olan ons cinsinden).⁶¹

Yıl	Yabancı Tohum (Ons)	Yerli Tohum (Ons)	Toplam Tohum Miktarı (Ons)	Ons Başına Ortalama Yaş Koza Verimi (Kg)	Yaş Koza Kilo Fiyatı (Kuruş)
1896	3.134	115.619	118.753	40,35	10,87
1897	1.629	131.921	133.620	31,38	11,58
1898	8.848	123.301	132.149	37,46	13,51
1899	1.970	154.072	156.042	39,39	14,9
1900	106	195.381	195.488	26,25	13,73

⁵³"Notes de Brousse", CCFC, 31 Mayıs 1894, s. 17; "Lettre de Brousse", RCL, 28 Şubat 1897, s. 95-96.

⁵⁴"Lettre du Comité de Brousse", RCL, 30 Eylül 1908, s. 388.

⁵⁵"Soies et Soieries", RCL, 30 Kasım 1899, s. 1007; "Lettre de Batoum", RCL, 31 Mayıs 1908, s. 814, 821.

⁵⁶"Lettres du Comité de Brousse", RCL, 31 Mayıs 1908, s. 802.

⁵⁷"Nouvelles de Turquie", CCFC, 31 Ekim 1894, s. 56; "Lettre de Damas", RCL, 28 Şubat 1900, s. 260; "Lettre d'Ada-Bazar", RCL, 30 Kasım 1905, s. 716.

⁵⁸"Lettre de Beyrouth", CCFC, 31 Temmuz 1894, s. 25.

⁵⁹"Lettre de Damas", RCL, 28 Şubat 1900, s. 260; "Graines de vers à soie", RCL, 30 Haziran 1905, s. 880.

⁶⁰"Graines de vers à soie", RCL, 30 Haziran 1905, s. 878.

⁶¹"La sériciculture en Turquie", RCL, 31 Mart 1902, s. 617; "Sériciculture", RCL, 31 Mayıs 1903, s. 1020; "Sériciculture", RCL, 30 Eylül 1904, s. 346; "Sériciculture", RCL, 31 Ekim 1905, s. 614-615; "Sériciculture", RCL, 31 Ağustos 1906, s. 255-256; "Sériciculture", RCL, 31 Ağustos 1907, s. 202; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1889*, Imprimerie Alexandre Rey, Lyon 1900, s. 38; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1911*, Imprimerie A. Rey, Lyon 1912, s. 48; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1913*, Imprimerie A. Rey, Lyon 1915, s. 51.

Yıl	Yabancı Tohum (Ons)	Yerli Tohum (Ons)	Toplam Tohum Miktarı (Ons)	Ons Başına Ortalama Yaş Koza Verimi (Kg)	Yaş Koza Kilo Fiyatı (Kuruş)
1901	1.003	202.654	203.657	25,9	13,00
1902	1.828	169.696	169.696	30,8	14,40
1903	826	161.744	162.571	45,73	14,05
1904	675	212.994	213.670	28,55	12,98
1905	-	213.224	213.224	34,98	12,87
1906	40	153.753	153.793	43,19	14,14
1907	48	160.744	160.792	44,93	18,16
1908	373	168.076	168.449	44,8	12,75
1909	300	227.856	228.156	33,7	14,32
1910	240	180.755	180.995	31,7	12,61
1911	-	202.177	202.177	32,4	12,13
1912	100	194.410	194.510	21,2	12,24

Mezkûr tabloya göre, Bursa ve İzmit bölgesindeki kuluçka edilen tohum miktarı 1901'e kadar düzenli olarak artmıştır. 1901-1912 arasındaki dönemde ise kuluçka edilen tohum miktarı dalgalı bir seyir izlemektedir. Dalgalanmanın nedeni hakkında ilk akla gelen çıkarım, yaş koza fiyatlarının durumu olmaktadır. Zira mahsul fiyatlarının yükseldiği seneyi müteakiben daha fazla üretim yapılması, çiftçilerin genel bir eğilimidir. Fakat tablo incelediğinde kuluçka edilen tohum miktarı ile yaş koza fiyatları arasında bu bağıntı yoktur. Dolayısıyla mezkûr durumun nedeni tohum fiyatlarıyla ilgili olmalıdır. Örneğin 1900'de tohum arzına bağlı olarak fiyatların düşmesi üzerine üreticiler yaş koza miktarını artırma umuduyla daha fazla tohum kullanmışlardır.⁶² Ancak daha fazla tohum kullanımı üreticilere istenen yararı getirmemektedir. Öyle ki, ons yani kutu başına ortalama yaş koza verimi ile kuluçka edilen tohum miktarı arasında ters orantı vardır. Veriler incelendiğinde kuluçka miktarının büyük artış gösterdiği yıllarda ortalama koza veriminin dramatik şekilde düştüğü, daha fazla maliyete karşın ürün tonajının aynı kaldığı görülmektedir. Her ne kadar 1890'lı yılların sonlarına doğru koza üretiminde büyük adımlar atılmış ise de dut yaprağı miktarı, iş gücü, teknik yeterlilik gibi hususların büyük çaplı üretim için yetersiz kaldığı, bölgedeki tohum kullanma kapasitesinin 160 bin kutu civarında olduğunu ifade etmek mümkündür.

Netice itibarıyla Bursa ve İzmit civarlarındaki yerli tohum kullanımı Düyûn-ı Umûmiyye'nin hedeflediği şekilde gelişmiş, koza üretiminin neredeyse tamamı Bursa tohumu olarak da adlandırılan Bağdat beyazı cinsi yerli tohumlara bağlanmıştır. Mamafih Düyûn-ı Umûmiyye gelirleri de bu duruma paralel olarak artış göstermiştir. Öyle ki 1891 yılında ipek sektöründen 4.472.558 kuruş vergi geliri elde edilirken 1901-1910 arası on yıllık dönemde senelik ortalama gelir yaklaşık 9,7 milyon kuruşa ulaşmıştı.⁶³ Diğer taraftan Osmanlı'nın diğer önemli koza üretim merkezleri olan Edirne ve Selanik vilayetleri ile Halep, Beyrut, Şam, Trablusşam bölgelerindeki yerli tohum kullanımı, üretim ve gelir hedeflenen seviyelere ulaşamamıştır.

⁶²"Lettre d'Antioche", RCL, 31 Temmuz 1900, s. 58.

⁶³Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1900*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1901, s. 40; *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1911*, s. 49.

3. Osmanlı'nın Diğer Bölgelerinde Yerli İpek Böceği Tohumu Kullanımı ve Rekabet

Edirne vilayeti, XIX. yüzyılın sonlarında ipek böceği kozası üretiminin en önemli merkezlerinden biri konumuna gelmişti. Edirne bölgesinin 1887'deki yaş koza rekoltesi, çoğu Fransız, İtalyan ve Japon menşei tohumlardan olmak üzere 80 bin kilo civarındayken 1893'te 520 bin kiloya ulaşmıştı.⁶⁴ Yerli tohum kullanımının %70 seviyelerine yükselmesi ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin çalışmaları koza üretimindeki artışın en önemli faktörleriydi.⁶⁵ Zira küçük ölçekte yapılan koza üretimi, 1890'ların sonuna doğru Sofulu, Mustafa Paşa, Dimetoka, Ortaköy gibi kazalarda önemli bir iş kolu haline gelmişti.⁶⁶ Ayrıca sadece tohum üretimine ve ihracına odaklanan Mürefte, Şarköy gibi merkezler ortaya çıkmaya başlamıştı. Özellikle Mürefte ve Şarköy kazalarındaki koza mahsulünün tamamına yakını tohumluk için ayrılmaktaydı. Mürefte'de kuluçka edilen 750 kutu tohumdan ortalama 35 bin kilo yaş koza elde edilmekte, yumuşak ve şekilsiz kozalar ayıklandıktan sonra kalan 20 bin kilo yaş kozadan 55 bin kutu civarı tohum üretilmekteydi.⁶⁷ Mezkûr iki kazanın toplam tohum üretim kapasitesi ise 100 bin kutu civarına ulaşmıştı.⁶⁸ Buna karşın vilayetteki yerli tohum kullanım oranı, yıllara göre değişiklik gösterse de, %60 ila %80 arasında kalmış, Fransız tohumları pazar paylarını belirli ölçüde korumayı başarmıştır. Örneğin, 1901'de bölgede kuluçka edilen yaklaşık her biri 30 gramlık 20 bin kutu tohumun yaklaşık 15 bini Bursa, 5 bini Fransız tohumlarıydı.⁶⁹ 1912 yılında kullanılan 22 bin kutunun yine yaklaşık 18 bini yerliyken 4 bini ithal tohumlardı.⁷⁰ Yerli tohum kullanımının Bursa bölgesindeki gibi bir seviyeye çıkamaması dut ağacı miktarıyla ilgili olmalıdır. Zira bültende yer alan raporlarda, bölgedeki dut ağacı varlığının yeterli olmadığına dair pek çok bilgi bulunmaktadır.⁷¹ Dolayısıyla Bursa tohumlarına göre çok daha az yaprak tüketen Fransız sarı ırkının bölgede alıcı bulması olağandır.

Osmanlı Avrupası'nın en önemli koza ve ham ipek üretim merkezi konumunda olan Selanik vilayetinin 1893 yılındaki yaş koza rekoltesi 1 milyon kilogram civarındaydı.⁷² Üretim Gevgeli, Vodina, Avrathisar, Kesendire, Ustrumca ve Gümlüce kazalarında yoğunlaşmıştı.⁷³ Yerli tohum kullanımı ise Edirne vilayetine göre oldukça düşüktü. Fransız tohumlarının hâkim olduğu bölgede, İtalyan tohumlarının kullanımı da diğer Osmanlı vilayetlerine göre yaygındı. Öyle ki, 1893 yılında kuluçkaya yatırılan 50 bin kutu civarındaki tohumun 35 bininin Fransız, 10 bininin yerli, 5 bininin İtalyan menşei olduğu tahmin edilmekteydi.⁷⁴ Fakat bölgedeki yerli tohumların kullanımı ilerleyen yıllarda azalmış, 1897'deki pazar payı %5-10 civarlarına inmiştir.⁷⁵ Sonraki yıllarda Düyûn-ı Umûmiyye teşvikleri ve yerli tohum üreticilerinin çoğalmasıyla fiyatların düşmesi, Bursa tohumlarının pazar payını yeniden %20-25 civarlarına kadar çıkarmıştır.⁷⁶ Örneğin, 1902 yılında kuluçkaya

⁶⁴Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1893*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1894, s.38; "Sériciculture", CCFC, 31 Ağustos 1893, s. 2.

⁶⁵"Ilme Lettre d'Andrinople", RCL, 31 Mart 1897, s. 191.

⁶⁶*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1899*, s. 43; "Lettre d'Andrinople", RCL, 31 Ağustos 1900, s. 318.

⁶⁷"Soies et Soieries", RCL, 30 Kasım 1899, s. 1007; "Lettre de Rodosto", RCL, 31 Mart 1902, s. 490.

⁶⁸"Lettre de Gallipoli", RCL, 31 Ağustos 1899, s. 264.

⁶⁹Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1901*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1902, s. 49.

⁷⁰"Notes d'Andrinople", RCL, 31 Temmuz 1913, s. 149.

⁷¹"Sériciculture", CCFC, 31 Ağustos 1893, s. 2; "Lettres d'Andrinople", RCL, 31 Mayıs 1899, s. 1057;

⁷²*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1893*, s. 37.

⁷³"Récolte soyeuse", RCL, 30 Haziran 1899, s. 1189.

⁷⁴"Sériciculture", CCFC, 31 Ağustos 1893, s. 2.

⁷⁵"Lettre de Salonique", RCL, 31 Mart 1897, s. 97.

⁷⁶"Lettre de Salonique", RCL, 31 Mayıs 1900, s. 716.

yatırılan 47 bin kutu tohumun 13 bini Bursa tohumlarıydı.⁷⁷ Vilayetin Serez gibi bölgelerinde ise üretim tamamen Bursa tohumlarına bağlanmıştı.⁷⁸ Artışta Bursa tohumlarının fiyat avantajı ve ithal tohumlara göre veriminin yüksek olması etkili olmuştu. İlk yıllarda, Fransız tohumlarından %25-30 daha az verime sahip olan yerli tohumlar, ıslah çalışmaları sayesinde yabancı tohumların önüne geçmiştir. Ayrıca yerli tohum fiyatlarıyla rekabet etmek isteyen bazı tüccarların verimi oldukça düşük olan ucuz Fransız tohumlarını piyasaya sürmesi, Fransız tohumlarının halk nezdindeki güvenilirliğini zedelemekteydi.⁷⁹ Bu durum sadece kaliteli Fransız tohum üreticilerini değil bölgenin koza rekoltesini de etkilemişti. Düyûn-ı Umûmiyye, bu gibi girişlerin engellenmesi için tohumların gümrüklerde yapay kuluçka yöntemiyle analiz edilmesini kararlaştırmıştı.⁸⁰ Karar her ne kadar kaliteli yabancı tohumların yararına olsa da bölgedeki Fransız sermayesi yine muhalefet etmekteydi. Selanik'te faaliyet gösteren Fransız tüccarlara göre; Selanik gümrüğündeki memurlar keyfi davranarak işlemleri geciktirmekte ve Fransız tohumlarına kasten zorluk çıkarmaktaydılar. İstanbul Fransız Ticaret Odası Başkanı Ernest Giraud, kontrolü yapan memurların, ne kadar yabancı tohumu reddedilirse o kadar yerli tohum satılır, fıkıyla hareket ettiklerini ve bu nedenle sağlam tohumlarda bile hastalık belirtileri görebileceklerini alaycı şekilde ifade etmekteydi.⁸¹ Bu ifadelerin, Bursa ve Edirne vilayetlerinde olduğu gibi, Fransız tohumlarının Selanik'te de pazar kaybetme endişesinden kaynaklandığını belirtmek gerekir. Çünkü sonraki süreçte, sıkı tohum kontrolleri sayesinde Selanik koza üretiminin nerdeyse iki kat arttığı, yapay kuluçka merkezinin çalışmaya ara verdiği dönemlerde, özellikle Yahudi tüccarların, kötü tohumları piyasaya sürmeye yeltendiklerini yine Fransız Ticaret Odası bülteni yazmaktaydı.⁸² Öte yandan Fransızların, Selanik piyasasında başka bir rakibi daha vardı. Zira İtalyan tohumları Selanik'te, diğer Osmanlı vilayetlerinin aksine, alıcı bulmaktaydı. Bunun temel nedeni İtalya'nın bölgeden önemli miktarda koza ithal etmesidir. O dönemlerde koza tüccarları, mahsulün bir kısmı ya da sabit bir fiyattan alım garantisi karşılığında üreticilere ücretsiz tohum ve avans verebilmekteydi. İtalyan koza tüccarları da bu yöntemi kullanarak anlaştıkları koza üreticilerine kendi tohumlarını dağıtabilmekteydiler. Bu gibi durumlara sıkça değinen bülten, İtalyan tohumlarının üreticilere büyük zararlar verdiğini iddia etmekteydi.⁸³ Hatta İtalyan tohumlarının kendini kanıtlamış Fransız tohum markalarıyla etiketlenerek piyasaya sokulduğu, verimlerinin çok düşük olduğu ve üreticilerin mağdur edildiği de yazılmaktaydı.⁸⁴ Bu gibi olaylara karşın 1912 yılına kadar Selanik vilayetinde kuluçka edilen ipek böceği tohumlarının ortalama olarak %65'nin Fransız, %10'nun İtalyan, %25'nin Bursa menşeli olduğu söylenebilir.

Osmanlı Avrupa'sındaki diğer vilayetlerde ise düşük ölçekli koza üretimi yapılmaktaydı. Örneğin Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetlerinin 1908'deki yaş koza rekoltesi sadece 8.726 kilogramdı.⁸⁵ İpekböceği yetiştiriciliğinin bu bölgelerde yaygın olmamasının nedeni halen eski usullerle üretim yapılıyor olmasıyla ilgilidir. Öyle ki Fransız tüccarlar, dut ağacı bakımından son derece zengin bir bölge olan İşkodra'da ipek sektörünün geliştirilmesi için Düyûn-ı Umûmiyye'nin sorumluluk alması gerektiği düşüncesindeydiler. Zira bölgede halen eski tekniklerle çoğaltılan Japon ırkı tohumlar kullanıldığından verim son derece düşük kalmaktaydı.⁸⁶

⁷⁷"Lettre de Salonique", *RCL*, 31 Mart 1903, s. 576.

⁷⁸"Lettre de Serres", *RCL*, 31 Mayıs 1907, s. 997.

⁷⁹"Soies et soieries", *RCL*, 30 Kasım 1899, s. 1007.

⁸⁰"Graines de vers à soie", *RCL*, 30 Haziran 1905, s. 880; "Graines de ver à soie", *RCL*, 31 Mayıs 1908, s. 889.

⁸¹"Sériciculture", *RCL*, 30 Eylül 1906, s. 436.

⁸²"Chronique agricole", *RCL*, 31 Temmuz 1913, s. 73-74.

⁸³"Lettre de Salonique", *CCFC*, 31 Temmuz 1892, s. 14; "Chronique agricole", *RCL*, 31 Temmuz 1913, s. 73-74; "Graines de vers à soie", *RCL*, 30 Haziran 1905, s. 880.

⁸⁴"Sériciculture", *CCFC*, 31 Temmuz 1892, s. 4; "Lettre de Salonique", *CCFC*, 31 Temmuz 1892, s. 14.

⁸⁵*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1908*, s. 52.

⁸⁶"Lettre de Scutari d'Albania", *RCL*, 31 Mayıs 1908, s. 875.

Ege'deki Osmanlı adaları arasında en önemli koza üretim bölgesi olan Rodos'ta, 1890'ların başlarında sadece Fransız tohumları kullanılmaktaydı. 1894'te adada kuluçka edilen her biri 25 gramlık yaklaşık 1.100 kutu tohum Fransa'nın Var ve Korsika bölgelerinden tedarik edilmekteydi.⁸⁷ Fransız Ticaret Odası raporlarına göre sonraki süreçte bölgeye gönderilen Fransız tohumlarının düşük kalitede olması, Rodoslu ipek böceği kozası üreticilerini Bursa tohumlarına yönlendirmişti.⁸⁸

Fransız tohumlarının piyasaya tamamen hâkim olduğu bölgeler ise Halep, Beyrut ve Şam vilayetleridir. Bu vilayetler, özellikle Beyrut, bölgedeki Fransız iktisadi nüfuzunun etkisiyle Osmanlı ipek sektöründe özerk bir konuma haiz olup tohum üretimi gibi yönetmeliklerin fiili olarak uygulama sahası dışında bırakılmaktaydı. Fransızların, ipek sektörüyle ilgili olarak yayımladığı istatistik ve raporlarda "Syrie" adıyla tanımlanan bölge, genel olarak kuzeyde Payas'tan başlamak üzere, Antakya, İskenderun, Reyhanlı, Trablusşam, Beyrut, Şam kırsallarında yoğunlaşan koza üretim alanlarını kapsamaktaydı. Ancak Fransızların esas etkin olduğu ve bölge üretiminin tamamına yakınına karşılamanı karşılayan üç ana merkez vardı. Bunlar; kuzeyde Trablus'tan başlayıp güneyde Sayda'ya kadar uzanan kıyı şeridi bölgesi, Beka Vadisi ve Şam kırsallarını kapsayan bölge ve Cebel-i Lübnan bölgeleriydi.⁸⁹ Mezkûr bölgeler, koza üretimi miktarı açısından Bursa ve İzmit'in gerisinde olsa da tohum kullanımı açısından Osmanlı'daki en büyük pazar konumundaydı. İzmit ve Bandırma'nın dâhil olduğu Bursa ipekçilik bölgesinde 1896 yılında 118.753 kutu tohum kuluçka edilirken Halep, Beyrut ve Şam vilayetlerinde, %90'ına yakını Fransa'dan ithal edilen, yaklaşık 1,4 milyon frank değerinde 230 bin kutu tohum kullanılmaktaydı.⁹⁰ 1896 yılında Fransa'da 713.544 kutu tohum üretildiği, 200 bin kutu civarındaki tohumun iç piyasada kuluçka edildiği dikkate alındığında ihracat edilen yaklaşık 500 bin kutunun nerdeyse yarısı mezkûr bölgelere gönderildiği anlaşılmaktadır.⁹¹ Bu veri ışığında Fransız tohumları için en büyük pazarın Suriye bölgesi olduğu söylemek yanlış olmayacaktır. Binaenaleyh gümrük vergisi ve tohum yönetmeliklerine karşı en ciddi muhalefetin Beyrut, Halep ve Şam bölgelerindeki tüccarlardan gelmesi anlaşılır bir durumdur.

Fransız sermayesinin Şam, Halep ve Beyrut vilayetleri ipek sektörüne yerleşimi, Bursa bölgesine göre daha geç olmuştur. Zira Fransız sermayesinin Bursa ipek sektörüne girişinde iktisadi nedenler etkiliyken Suriye'deki saikler biraz daha farklıdır. Şöyle ki, 1860-1861 Şam olayları olarak tarihe geçen bölgesel iç savaştan sonra mezkûr vilayetlerde nüfuzunu artırmak isteyen Fransa, ilk olarak Fransız ticari sermayesini kullanmıştı.⁹² Bu dönemde Fransız ticari sermayesinin en önemli araçlarından olan Lyonlu tüccarlar ve Marsilya Ticaret Odası, bölge ipek sektörüne tohum ticaretiyle girmeye başlamışlardı. Suriye ipeğini meşhur eden tohumların hastalıklar nedeniyle 1853-1873 yılları arasında kaybolmasından sonra bölgeye Marsilya yoluyla Uzak Doğu'dan Japon tohumları ithal edilmekteydi. Albert Fine et Compagnie gibi bir dizi Fransız tohum şirketi de, Beyrutlu üreticilerle temasa geçerek tohumlarını bölgeye ihraç etmeye başlamıştı. Ucuz Japon tohumları bir süre kullanılmışsa da lif kalitesi daha yüksek olan Fransız tohumları bölgeye yayılmıştı. Lyonlu ipek tüccarları da yatırım ve krediler yoluyla Fransız tohumlarına destek verince kısa sürede bölgede tekel haline gelmişti. Böylece ipek üreticilerinin bankerleri haline gelen Lyonlu tüccarlar flütür yatırım-

⁸⁷Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1895*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1896, s. 40.

⁸⁸"Notes de Rhodes", CCFC, 31 Mayıs 1894, s. 28; "Récolte séricicole d'île de Rhodes", RCL, 31 Mart 1911, s. 348.

⁸⁹Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1894*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1895, s. 35.

⁹⁰"Sériciculture", RCL, 31 Mayıs 1897, s. 132.

⁹¹Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1896*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1897, s. 11. Lyon İpek Tüccarları Birliği koza, ham ipek üretimi gibi hususlarda oldukça ayrıntılı istatistikler vermekle birlikte Fransa ve diğer ülkelerdeki ipek böceği tohum üretimi ile ilgili verileri düzensizdir. Dolayısıyla bu çalışmada, Osmanlı ile diğer ülkelerin ipek böceği tohumu üretimi karşılaştırmalı olarak analiz edilememiştir.

⁹²1860-1861 Şam olayları ve Fransız nüfuzu ile ilgili olarak bkz: Haluk Ulman, *1860-61 Suriye Buhurani/Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay*, A.Ü SBF Yayınları, Ankara 1966; Şevket Kamil Akar-Hüseyin Al, "Uluslararası Finans Politik Açısından 1860-61 Suriye Bunalımı ve Mires Borçlanması", *Tarih Dergisi*, 45 (2012), s. 77-122; Jacques Thobie, *Les intérêts culturels français dans l'empire ottoman finissant L'enseignement congréganiste*, I, Les Éditions Isis, İstanbul 2022.

larıyla ipek sektörünü kontrol etmeye başlamışlardı. Dolayısıyla bölgede Fransız sarı ırk tohumlarından üretim yapan ipek sanayisi oluşturulmuştu.⁹³

Her biri 25 gramlık yani bir onsluk kutularda ithal edilen Fransız tohumlarının çoğu Var, Vaucluse, Pirene ve Korsika üretimi idi.⁹⁴ Fiyatlar; kalite ve verilen garantiye bağlı olarak 3 ila 6 frank arasında değişmekteydi. Bölgenin tohum ithalatı Beyrut, İskenderun ve Trablus limanları üzerinden yapıp iç bölgelere dağıtılmaktaydı.⁹⁵ Tohum ithalatında iki usul takip edilmekteydi. Birinci usulde, aracılara ödeme yapmak istemeyen yerel üreticiler ve tacirler Mayıs ayında bizzat Fransa'ya giderler, kendi anlaşmalarını yapıp Temmuz ayında tohumları getirirlerdi. Genelde orta kalite tohumların getirildiği bu ithalat yöntemi, fiyat açısından daha uygun olduğundan üreticiler arasında yaygındı. İkinci usul ise Beyrut'ta mukim şirketler ve iplikçiler tarafından benimsenmişti. Bu alıcılar yüksek miktardaki kaliteli tohumu Ağustos ayının ikinci haftasında Fransız komisyoncular aracılığıyla ithal etmekte, koza üretiminin anlaşılan kısmı karşılığında üreticilere dağıtmaktaydı.⁹⁶ Böylece hem tohum satışı yapmakta hem de koza alımlarını garanti altına almaktaydılar. Düyûn-ı Umûmiyye bölgede Bursa tohumlarının kullanımı için bir takım çalışmalar yapmış ise de Selanik'te olduğu kadar başarı sağlayamamıştır.⁹⁷ Fransız üreticilere göre Bursa tohumlarının bölgede tercih edilmemesinin birçok nedeni vardı. Öncelikle dut ağacı bakımından zengin olmayan bölgede Bursa cinsi, Fransız cinsi ipek böceklerine göre daha fazla yaprak tüketip daha az koza üretmekteydi. Renk ve boyut olarak aynı standartta koza alınmadığından Suriye filatürüne de uygun değildi. Ayrıca ırk olarak bozulmaya müsait olduğundan ikinci yıl için çoğaltılması zordu.⁹⁸ Bu görüşün altında yatan temel olgunun Fransız tohumlarının üstünlüğünü vurgulamak ve muhafaza etmek olduğu aşîkârdır. Zira diğer bölgelerden gelen ve bültende yayınlanan raporlarda, daha fazla yaprak tüketmesi dışında Bursa tohumlarının dezavantajından bahsedilmediği görülmektedir. Dahası Fransızların kendi yayınladıkları istatistikler karşılaştırıldığında kutu başına yaş koza verimi açısından Bursa tohumlarının son derece üstün olduğu görülmektedir. Örneğin, Lyon İpek Tüccarları Birliği'nin 1905 yılı istatistiklerinde Bursa ve İzmit bölgesinde kuluçka edilen 213.224 kutu tohumdan 7.549.990 kilogram yaş koza üretilirken Suriye olarak nitelendirdikleri Lübnan, Halep ve Şam vilayetlerinin tamamında kuluçka edilen yaklaşık 230 bin kutu Fransız tohumundan yaklaşık 5,5 milyon kilogram yaş koza elde edilebilmişti.⁹⁹ Elbette ki bu sonuçlarda iklim, üretim tekniği ve şartları gibi hususların etkili olduğu, Düyûn-ı Umûmiyye'nin koza üretim süreçlerine ilişkin kontrol mekanizmalarının Suriye'de pek işletilemediğini de belirtmek gerekir.

Bursa tohumlarının verimine ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin çalışmalarına rağmen Fransız tohumlarının bölge genelindeki pazar payı, 1895-1912 yılları arasında %85-90 civarında kalmaya devam etmiştir. 1900'de Bursa ve İzmit'ten diğer vilayetlere satılan 38.371 kutu yerli tohumun sadece 1.740 kutusu Halep ve Beyrut ipek böcekçileri tarafından alınmıştır.¹⁰⁰ Düyûn-ı Umûmiyye, Bursa'da üretilen tohumların bölgede kullanımında başarılı olamasa da yerel üreticilerin tohumları piyasada görünür hale gelmeye başlamıştı.¹⁰¹ Örneğin; Payas, İskenderun, Reyhanlı ve Arsuz'da 1908'de kuluçkaya yatırılan tahmini 34 bin kutu tohumun yaklaşık 27.500'ü

⁹³Gaston Ducousso, *L'industrie de la soie en Syrie et au Liban*, Imprimerie Catholique, Beyrouth 1913, s. 63-70; Michel Seurat, *Lyon et la Syrie (1915-1925): intérêts économiques et opinion publique*, Université Jean Moulin, Unpublished master's thesis, Lyon 1971, s. 48-53.

⁹⁴"Lettre de Damas", RCL, 28 Şubat 1900, s. 265.

⁹⁵"Notes de Damas", RCL, 30 Nisan 1897, s. 50.

⁹⁶"Lettre de Beyrouth", CCFC, 30 Eylül 1890, s. 12.

⁹⁷*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1899*, s. 40.

⁹⁸"Lettre de Damas", RCL, 28 Şubat 1900, s. 266.

⁹⁹Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1905*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1906, s. 47-48, 50-51.

¹⁰⁰"Production des graines de vers à soie", RCL, 31 Ocak 1901, s. 71.

¹⁰¹"Lettre d'Alep", RCL, 31 Mayıs 1908, s. 804.

Fransız kökenliyen 6.500 kutusu yerel üretimdi.¹⁰² Dolayısıyla Halep vilayeti tohum piyasasında yerel üreticilerin payı %25 dolaylarına ulaşabilmişti. Yerel üreticilerin en büyük avantajı, gümrük vergisi ve nakliye masraflarından azade olunduğu için Fransız tohumlarına göre fiyatları daha düşük tutulabilmeleriydi.¹⁰³

4. Yerli İpek Böceği Tohumu Arzı, İhracat ve Krizler

Osmanlı Devleti'nden yapılan tohum ihracatının tamamına yakını Bursa, İzmit ve Bandırma bölgelerinden yapılmaktaydı. Bölgeden yapılan ihracat, Dâruttalîm'in kurulmasından hemen sonra iç piyasada yerli ipek böceği tohumu kullanımının hızlı yükselişine benzer bir seyir izlemiştir. İstatistiklere yansıyan ilk ihracat, 1891'de 998 kutu olarak gerçekleşmiştir. 1892'deki ihracat 20.317'ye, 1893'te 41.947'ye çıkmıştır.¹⁰⁴ Yerli tohumların bu dönemdeki en büyük alıcısı İranlı ipek böceği yetiştiricileri ve Kafkasya'da Rusya'ya bağlı bir bölge olan Dağıstan olmuştur.¹⁰⁵

Yeni nesil Osmanlı tohumcuları, kalite açısından kendilerini kanıtlamış olsalar da arzadaki artış 1895 yılında bir fiyat krizine neden olmuştu. 1894 yılında, Osmanlı tohumlarının ana alıcılarından olan İran'da, tohum fiyatları o kadar yükselmisti ki bölgeye sadece birkaç bin kutu tohum gönderen üretici, küçük çaplı bir servet edinmişti. Bu beklenmedik kâr, tohumcuları cezbetmiş ve ertesi yıl tohum arzında patlama yaşanmıştı. 1894'te 44.179 kutu olan tohum ihracı, 1895'te 189.239 kutuya çıkmış dolayısıyla fiyatlar çakılmıştı.¹⁰⁶ Tohumcular ve aracılar krizden ders almış olmalı ki sonraki yıllarda Türkistan'daki Buhara ve Hokand gibi pazarlara tohum ihraç edilmeye başlanmış, böylece arz-talep dengesi sağlanmaya çalışılmıştı.¹⁰⁷ Fakat Osmanlı ipek böceği tohumu üretiminin genel istatistikleri incelendiğinde tohum arzının belirli bir dengede tutulamadığı görülmektedir. Zira Dâruttalîm ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin ipek böcekçiliğini teşvik çalışmaları sektör geneli için olumlu olsa da tohum arzını büyütme devam etmiş, ihracatta yeni krizler yaşanmıştır.

Tablo 2

Bursa ve İzmit Bölgelerinin Tohum Üretim Miktarları (25 gramlık bir kutu tohuma eşit olan ons cinsinden).¹⁰⁸

Yıl	Kuluçka Edilen Tohum	Diğer Osmanlı Vilayetlerine Gönderilen	İhraç Edilen	Toplam
1899	154.072	42.400	402.412	598.884
1900	195.381	28.371	419.226	652.978
1901	202.654	21.092	457.520	681.266
1902	169.696	15.323	359.862	543.053
1903	161.744	23.807	304.989	490.541
1904	212.994	24.892	569.521	807.408
1905	213.224	18.386	382.300	613.910
1906	153.793	12.493	306.836	473.122
1907	160.792	-	222.953	383.745
1908	168.449	-	455.909	624.358

¹⁰²"Lettre d'Alexandrette", RCL, 31 Mayıs 1908, s. 789.

¹⁰³"Lettre d'Alep", RCL, 31 Mayıs 1908, s. 804.

¹⁰⁴Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1901, s. 44.

¹⁰⁵Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1893, s. 34.

¹⁰⁶"Lettre de Brousse", RCL, 31 Mart 1901, s. 447.

¹⁰⁷"Lettre de Brousse", RCL, 30 Kasım 1899, s. 933.

¹⁰⁸"Sériciculture", RCL, 31 Ağustos 1896, s. 91; "Production des graines de vers à soie", RCL, 31 Ocak 1901, s. 71; "La sériciculture en Turquie", RCL, 31 Mart 1902, s. 617; "Sériciculture", RCL, 31 Mayıs 1903, s. 1020; "Sériciculture", RCL, 30 Eylül 1904, s. 346; "Sériciculture", RCL, 31 Ekim 1905, s. 614-615; "Sériciculture", RCL, 31 Ağustos 1906, s. 255-256; "Sériciculture", RCL, 31 Ağustos 1907, s. 202; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1908, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1909, s. 48.

Tablo 2'de görüldüğü üzere toplam tohum üretim miktarında belirli standart bulunmamaktadır. Tohum üretim miktarını belirleyen ana unsurlar tohum fiyatları, yaş koza fiyatlarının düşük seyretmesi nedeniyle satılmayıp tohumluğa ayrılması ve ihraç bölgelerinden gelen taleptir. Dolayısıyla üretim miktarını piyasa koşulları ve talep belirlemektedir. Örneğin, 1899'dan itibaren koza fiyatlarının yükselmesi İranlı üreticilerin sonraki sezon için daha fazla tohum siparişi vermesine neden olmuştu. 1898'de Bursa ve civarından 183.251 kutu tohum ihraç edilirken 1900'deki rakam, 399.266 kutusu Rusya ve İran olmak üzere 419.226 kutuya çıkmıştı.¹⁰⁹ 1901'de bölgeye ihraç edilen tohum miktarı 451.459 kutu olunca, İran'daki dağıtıcılar siparişleri iptal etmeye ve sözleşmelerinden caymaya başlamışlardı. Bu durum tohum ticaretinde paniğe yol açmış, fiyatlar çok düşmüştü. Tohumun hemen elden çıkarılması gereken bir emtia olması, maliyet fiyatı altında satış yapılmasına yol açmış, dolayısıyla tohum üreticileri yine zarar etmişti.¹¹⁰

1900'lerin başına gelindiğinde tohum fazlasını iç piyasada eritme olanağı da azalmaktaydı. Diplomalı tohumcu sayısının artması, tohumun üretiminin bir kısmını diğer Osmanlı vilayetlerine kaydırmıştı. Örneğin Mamûretülaziz vilayetinde, yerel ihtiyacı karşılayacak kadar tohum üretiminin yanı sıra 30 gramlık 14 bin kutu tohum ihraç edilebilecek seviyeye gelinmişti. 1905'ten sonra Gelibolu'da da aynı şekilde yerel tohumcular ihtiyacı tamamen karşılayacak üretim kapasitesine ulaşmışlar, hatta üretilen tüm kozanın kendilerine satılması karşılığında tohumları ücretsiz olarak vermeye başlamışlardı.¹¹¹ Diyarbakırlı tohumcular da 1908'de Urfa, Harput ve Bağdat gibi bölgelere tohum satar duruma gelmişti.¹¹² Bunun bir yansıması olarak, 1899'da Bursa ve çevresinden diğer Osmanlı vilayetlerine 42.400 kutu tohum gönderilirken sonraki yıllarda miktarın azaldığı görülmektedir.¹¹³ Hatta 1907'den sonra diğer Osmanlı vilayetlerine yapılan sevkiyat neredeyse sıfırlanmıştır.¹¹⁴ Dolayısıyla yerel ipek böceği kozası üreticileri, Bursa bölgesi yerine mahallerindeki tohumcuları tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

İhracat rakamları ülkelere göre incelendiğinde Rusya, İran, Romanya, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan Prensliği'nin ön plana çıktığı görülmektedir. İç piyasada olduğu gibi bahse konu pazarlarda da Bursa tohumlarının en büyük rakibi Fransız tohumlarıdır. Şöyle ki, 1890'ların ortalarına doğru Bursa tohumları Kafkasya ve İran'da hâkim konuma geçerken, Türkistan'da Fransız tohumlarının pazar payını önemli ölçüde daraltmıştır.

Osmanlı tohumlarının en büyük alıcıları Rusya ve İran'dır. Osmanlı Devleti'nin 1899-1905 yılları arasındaki yedi yıllık dönemde ihraç ettiği toplam 2.895.830 kutu tohumun 2.850.138 kutusu yani %98,42'si Rusya ve İran tarafından satın alınmıştır.¹¹⁵ Dolayısıyla Balkan ülkelerine yapılan ihracat kısıtlı ve sabit olduğundan Rusya ile İran'ın alımları Osmanlı tohum ihracat miktarını doğrudan etkilemekteydi. Tüccarlar ipek sezonu sona erdiğinde ihraç bölgelerinden talep toplayıp sözleşmeler yapmaktaydı. Talepler doğrultusunda sonraki yıl için tohum üreticilerine sipariş vererek ne kadar üretim yapılması gerektiği aşağı yukarı belirlenmekteydi. Bu nedenle 1903'te 299.318 kutusu Rusya ve İran'a olmak üzere toplamda 304.989 kutu tohum ihraç edilmişti. 1904'te Rusya ve İran 565.950 kutu tohum alımı yapınca Osmanlı'nın toplam ihracatı 569.521 kutuya

¹⁰⁹“Production des graines de vers à soie”, *RCL*, 31 Ocak 1901, s. 71.

¹¹⁰“Lettre de Brousse”, *RCL*, 31 Mart 1901, s. 447.

¹¹¹“Lettre de Harpouth-Mamouret-ul-aziz”, *RCL*, 30 Haziran 1903, s. 1126; “Lettre de Gallipoli”, *RCL*, 31 Mart 1908, s. 436.

¹¹²“Lettre de Diarbekir”, *RCL*, 31 Mayıs 1908, s. 834.

¹¹³“Production des graines de vers à soie”, *RCL*, 31 Ocak 1901, s. 71; “La sériciculture en Turquie”, *RCL*, 31 Mart 1902, s. 617; “Sériciculture”, *RCL*, 31 Mayıs 1903, s. 1020.

¹¹⁴“Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1908”, s. 41.

¹¹⁵“Production des graines de vers à soie”, *RCL*, 31 Ocak 1901, s. 71; “La sériciculture en Turquie”, *RCL*, 31 Mart 1902, s. 617; “Sériciculture”, *RCL*, 31 Mayıs 1903, s. 1020; “Sériciculture”, *RCL*, 30 Eylül 1904, s. 346; “Sériciculture”, *RCL*, 31 Ekim 1905, s. 614-615; “Sériciculture”, *RCL*, 31 Ağustos 1906, s. 255-256.

¹¹⁶“Production des graines de vers à soie”, *RCL*, 31 Ocak 1901, s. 71; “La sériciculture en Turquie”, *RCL*, 31 Mart 1902, s. 617; “Sériciculture”, *RCL*, 31 Mayıs 1903, s. 1020.

çıkıyordu.¹¹⁶ Yani iki ülke çok alım yaparsa Osmanlı ihracatı artmakta az alım yaptıklarında ise dramatik denilebilecek düşüşler yaşanmaktaydı.

Rusya'ya yapılan ihracat Kafkasya ile Türkistan'ın Hokand ve Buhara bölgelerine yoğunlaşmaktaydı. 1896'da, Kafkasya'nın önemli koza üretim merkezleri Suşa, Şeki, Bakü, Erivan, Kutaisi, Kuban ve Stavropol bölgelerinin ithal ettiği 30 gramlık 87.100 kutu tohumun 85 bini Bursa üretimiydi.¹¹⁷ 1897 yılında ise bölgeye ithal edilen 80 bin kutu tohumun 48 bini Fransız, 42 bini Bursa tohumuydu. Bursa tohumu kullanımının 1897'deki düşüşü, verimden kaynaklanmaktaydı.¹¹⁸ Sonraki yıllarda Osmanlı tohumlarına olan güven artmış, fiyat avantajının da yardımıyla, Fransız tohumlarının bölgedeki kullanımı çok azalmıştır. Türkistan'daki Bursa-Fransız tohum rekabeti ise Kafkasya'ya göre biraz daha farklıdır. Bursa tohumlarının Türkistan'ın iklim yapısına ve yerli melezlemeye daha uygun olduğu kabul edilse de Fransız tohumları revaçta olmaya devam etmiştir.¹¹⁹ Nitekim Buhara'da her yıl kullanılan 300 bin ila 350 bin kutu tohumun %25'i Osmanlı üreticilerinden tedarik edilirken %75'i Fransızlar ağırlıkta olmak üzere Avrupa menşeliydi.¹²⁰ Hokand bölgesinde ise 1900'de kuluçka edilen çoğu 20 ila 22 gramlık 250 bin kutu tohumun %40'ı Bursa tohumlarıydı.¹²¹ Türkistan'ın diğer bölgeleri de hesaba katıldığında Bursa tohumlarının ortalama pazar payının %25 olduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan Bursa'da mukim Fransız tüccarlar, Türkistan'da kuluçka edilen Bursa tohumlarından elde edilen beyaz kozaların yakın gelecekte kendileri için sorun teşkil edebileceğini düşünmekteydiler. Tacirlere göre bölgede işlenemeyen iyi kalitedeki Bursa beyazı kozalar, çoğunlukla İtalya'da eğrilmekte ve Bursa ipeğine rakip olarak fiyatları düşürebilmekteydi. Bu nedenle gümrük vergilerinin kaldırılarak bölgeden koza ithal edilmesi gerektiğini düşünmekteydiler. İstanbul Fransız Ticaret Odası ve Bursa Komitesi'nin sıklıkla dile getirdiği bu talebin asıl dayanak noktası ise Bursa filatürlerinin atıl kapasite sorunudur. Zira 1901 yılında, Bursa ve hinterlandında 6.146.620 kilo koza üretilirken Bursa filatürlerinin 8,4 milyon kilo koza eğirme kapasitesine sahip olduğunu hesaplamaktaydılar. Ortaya çıkan atıl kapasite nedeniyle filatürlerin yılın altı ayı çalışmadığını dolayısıyla hem ipek üreticilerinin hem de Osmanlı Hazinesi'nin büyük bir gelirden mahrum edildiğini ifade etmekteydiler.¹²²

İran'a yapılan tohum ihracatının ana bölgeleri Gilan eyaletinin Reşt, Lahijan, Lengerud bölgeleriyle Mazenderan eyaletiydi. Osmanlı Devleti'ne benzer şekilde 1880'lerde İran'daki ipek böcekçiliği durma noktasına gelmişti. 1890'da Bursa'dan Gilan'a yapılan ilk tohum ihracatıyla koza üretimi büyük bir gelişim göstermişti.¹²³ Zira önceden Fransız sarı ırkıyla denemeler yapılmış olsa da bölgenin nemli iklimine uyum sağlayamamıştı. Yine de Fransız tohumları piyasada görünür haldeydi. Bir Osmanlı vatandaşı olan M. Bezanos, bölgeye Pasteur tekniğiyle üretilmiş Bursa tohumlarını ithal etmeye başlamış ve denemelerde bölge iklimine en uygun tohumun Bağdat ırkı olduğu anlaşılmıştı. Böylece İran'ın ana tohum tedarikçisi Bursa bölgesi haline gelmişti.¹²⁴ 1900'lerin ortalarında bölgeye Bursa'dan yapılan ihracat, yıllara göre değişiklik gösterebilmekle birlikte, 25 gramlık 300 bin kutu seviyelerine ulaşmıştı. 1893-1894 sezonunda bölgeden Avrupa'ya sadece 34.549 kilo kuru koza ihraç edilirken Bursa tohumları sayesinde 1906-1907 sezo-

¹¹⁷ *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1896*, s. 45.

¹¹⁸ Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1897*, Imprimerie Alexandre Rey, Lyon 1898, s. 42.

¹¹⁹ "Marche soyeux de Brousse", *RCL*, 31 Mart 1901, s. 488.

¹²⁰ "Lettre de Boukhara", *RCL*, 30 Haziran 1902, s. 1101; Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1902*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1903, s. 68.

¹²¹ "Lettre de Khokand", *RCL*, 31 Mayıs 1908, s. 872.

¹²² "Marche soyeux de Brousse", *RCL*, 31 Mart 1901, s. 489-490; "Notes de Brousse", *Revue commerciale du Levant*, 31 Ağustos 1901, s. 353; "Les filatures de soies a Brousse", *RCL*, 31 Ekim 1901, s. 643.

¹²³ *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1902*, s. 69.

¹²⁴ Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1904*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1905, s. 75.

nunda 1 milyon kiloyu aşkın ihracat yapılmıştı.¹²⁵ Bölgedeki koza üretiminin gelişimine bağlı olarak tohum talebinin artması kalitesiz ve Bursa tohumu taklitlerinin çoğalmasına neden olmaktaydı. Bu nedenle İran makamları, sadece Düyûn-ı Umûmiyye bandrollü tohumların kuluçka edilmesi kararı almıştı.¹²⁶ Ayrıca İran hükûmeti, Bursa tohumlarından gümrük vergisi almayı tasarlamışsa da tüccarlar ve Tahran'daki Osmanlı Büyükelçiliği'nin itirazları neticesinde karardan vazgeçilmiştir.¹²⁷ Netice itibarıyla Bursa tohumlarının bölge üzerindeki etkisini, 1880-1890 arası dönemde Fransız tohumlarının Osmanlı ipek böcekçiliğine yaptığı etkiye benzetmek mümkündür.

Bursa tohumlarının ihraç edildiği başka bir bölge olan Balkanlar'daki durum Rusya ve İran'dan daha farklıdır. Bulgaristan Prensliği ve Yunanistan başta olmak üzere Balkan ülkelerinin tohum ithalatında en büyük tedarikçisi Fransa'dır. Çünkü 1895'ten sonra Bursa pazarını kaybettiklerini gören Fransız tohum üreticileri, Balkan ülkelerine yoğunlaşmışlardı.¹²⁸ Bursa tohumları ise bölgede %10 civarında bir pazar payına sahipti. Niceliksel olarak bakıldığında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da en çok tohum ihracı yaptığı ülke Yunanistan'dır. XX. yüzyılın başlarında ortalama olarak yılda 15 bin kutu civarında yabancı tohumun kuluçka edildiği Yunanistan'a yaklaşık 3.350 kutuluk ihracat yapılmaktaydı.¹²⁹ Balkanlar'daki en büyük tohum pazarı ise 1908'e kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı vasal devlet statüsünde olan Bulgaristan Prensliği'ydı. 1896'da Bulgaristan'da kuluçka edilen 30 gramlık 20 bin kutu tohumun 12 bini Fransa'dan, 4 bini İtalya'dan, 4 bini Osmanlı'dan ithal edilmişti.¹³⁰ 1890'ların sonundan itibaren yerli tohum üretimine yoğunlaşan Bulgaristan'ın 1899-1907 arasındaki dönemde ithal ettiği toplam 220.494 kutu tohumun sadece 26.197'si Bursa üretimi idi. Dolayısıyla bölgede her yıl ortalama olarak kuluçka edilen 24.500 kutu yabancı tohumun 2.900'ü Bursa tohumuydu.¹³¹ Sırbistan, Romanya ve Karadağ'da da koza üretimi yapılsa da Osmanlı Devleti'nden yapılan tohum ithalatı oldukça kısıtlıdır.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küçülmeye başlayan Osmanlı ipek sektörü, 1890'dan yeniden büyümeye başlamış ve ham ipek en önemli ihraç mallarından biri haline gelmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, bu gelişimde büyük bir paya sahiptir. Fakat Düyûn-ı Umûmiyye'nin koza ve ham ipek üretimini önceleyen çalışmalarının restoratif nitelikte olduğunu belirtmek gerekir. Zira zaten faal olan çoğu Fransız sermayeli ham ipek üretim filatürlerinin bozulan koza tedarik zincirini istikrarlı hale getirip Avrupa dokuma sanayisinin ham madde ihtiyacının düzenlenmesi temelinde çalışmalar yapılmıştır. Elbette ki buradaki asıl gaye koza ve ipek öşürlerini arttırmak olmuştur. Dolayısıyla dokuma tezgâhlarının modernleştirilmesi gibi mamûl üretime yönelik, gelişim ya da değişim olarak nitelendirilebilecek çalışmalardan söz etmek pek mümkün değildir. Düyûn-ı Umûmiyye'nin restorasyondan öteye geçen tek faaliyeti ise geleneksel Bağdat cinsine dayanan yerli ipek böceği tohumunun melezlenmesi ve üretimidir. İlk hedef yerli ırkların canlandırılması ve koza üreticilerinin tohum ihtiyacının karşılanması olsa da sonraki süreçte tohum üretimi büyük bir gelişim göstermiş, hastalık öncesi dönemlerde yalnızca iç piyasaya çalışan edilgen bir iş kolunu,

¹²⁵Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1906*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1907, s. 65.

¹²⁶*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1905*, s. 71.

¹²⁷*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1906*, s. 65.

¹²⁸"Graines de ver à soie", *RCL*, 31 Mayıs 1908, s. 889.

¹²⁹*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1905*, s. 64; "La sériciculture en Turquie", *RCL*, 31 Mart 1902, s. 617; "Sériciculture", *RCL*, 31 Mayıs 1903, s. 1020; "Sériciculture", *RCL*, 30 Eylül 1904, s. 346; "Sériciculture", *RCL*, 31 Ekim 1905, s. 614-615; "Sériciculture", *RCL*, 31 Ağustos 1906, s. 255-256.

¹³⁰*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1896*, s. 42.

¹³¹*Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1908*, s. 53.

değişime zorlayıp uluslararası piyasada karar verici konumuna yükseltmiştir. Bu süreç, Pasteur sistemi olarak bilinen modern tohum üretim tekniğini müfredatının temeline alan Bursa Harîr Dâruttalîmi'nin kurulmasıyla başlamıştır. Dâruttalîm'in şahadetname alan tohumcular ve Bâbiâli'nin sunduğu teşvikler, Osmanlı Devleti'nin en önemli koza üretim bölgeleri olan Bursa ve İzmit'te kullanılan yerli tohum miktarını büyük oranda arttırmıştır. Dâruttalîmi'nin kurulduğu 1888'de mezkûr bölgelerde kullanılan Bağdat beyazı ırkı yerli Bursa tohumlarının oranı sadece %20 iken 1890'da %65'e, 1896'da %98 seviyelerine ulaşmıştır. Dolayısıyla Bursa ve İzmit bölgesinde, Fransız tohumlarının pazar payı neredeyse sıfırlanmıştır.

Osmanlı'nın ikinci büyük ipek üretim merkezi ve ipek böceği tohumu açısından en büyük pazarı konumunda olan Halep, Beyrut ve Şam vilayetlerinde ise Bursa tohumlarının kullanımı hiçbir zaman istenen seviyelere gelmemiş, %10-15 civarında kalmıştır. Fransız tüccarların, Suriye bölgesi olarak adlandırdıkları mezkûr vilayetlerde, yerli tohum kullanımının düşük kalmasında fiziki ve siyasi nedenlerin etkili olduğu söylenebilir. Fiziki nedenlerin başında yerli ırk ipek böceklerinin Fransız sarı ırkına göre daha fazla dut yaprağı tüketmesi gelmektedir. Ayrıca bölgenin ham ipek filatürleri, Fransız sarı ırkından elde edilen kozaların eğrilmesi konusunda oldukça tutucudur. Siyasi nedenler ise bölgedeki Fransız nüfuzuyla ilgilidir. Bölgenin, özellikle Beyrut çevrelerinin, Fransızlar açısından doğal siyasi yayılım alanı olarak görüldüğü tarihi bir vakıdır. Bölgenin, tohum nizamnameleri ve uygulamalarından muaf tutulmasında bu vakının etkili olduğu yorumu yapılabilir. Nitekim Düyûn-ı Umûmiyye, bölgede dut ekimi teşviki gibi çalışmalar yapsa da yerli tohum kullanımında yoğun çaba göstermediği anlaşılmaktadır.

Bursa bölgesi bu dönemde önde gelen bir tohum ihracatçısı konumuna gelmiştir. Özellikle 1895 yılından sonra Bursa bölgesinde üretilen tohumların yarısından fazlası İran, Kafkasya ve Türkistan'a ihraç edilmiştir. Bursa tohumlarının piyasaya girişinden önce bu bölgelerin en önemli tedarikçilerinden biri ise Fransa'ydı. Dolayısıyla Bursa tohumları yalnızca iç piyasada değil İran, Kafkasya ve Türkistan'da da Fransız tohumlarının en büyük rakibi olmuştur. Bursa bölgesi tohum üreticileri mezkûr bölgelere yılda tahmini değeri 2,5 milyon frank olan ortalama 400 bin kutu tohum ihraç etmişlerdir. Düyûn-ı Umûmiyye kontrolünün zayıf olduğu Anadolu'nun doğu bölgelerinden yapılan muhtemel kayıt dışı ihracatın bu rakamlara dâhil olmadığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla Bursa tohumcuları sadece Kafkasya ve Türkistan'a yaptıkları ihracatla bile, Fransız tohumlarının ticaret hacmini azaltmışlardır. Diğer taraftan bu bölgelere yapılan ihracatta Bursa'daki Fransız tüccarlarının aracılık yaptığını da ifade etmek gerekir.

Osmanlı ipek sektöründe başat unsur olan Fransız sermayesi yerli tohum üretimine karşı farklı tepkiler göstermiştir. Bursa ve İzmit bölgelerinde faaliyet gösteren Fransızlar, yerli tohumların koza verimini, dolayısıyla ham ipek üretimini artırdığını kabul etmişlerdi. Ayrıca bölgede yerli tohum üreten şirketler kurmuşlar ve bahsedildiği üzere tohum ihracı noktasında gelir elde etmeye başlamışlardı. Halep, Beyrut ve Şam vilayetlerinde faaliyet gösteren Fransızlar ise yerli tohumlara karşı ön yargılı bir tutum takınmışlar, Bâbiâli'nin ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin çalışmalarını eleştirmişlerdir. Hatta kendilerinden gördükleri Düyûn-ı Umûmiyye'nin Osmanlı ipek sektöründeki Fransız çıkarlarına zarar verdiğine inanmaktaydılar.

Netice itibarıyla Düyûn-ı Umûmiyye'nin Bâbiâli tarafından desteklenen yerli ipek böceği tohumu üretimi çalışmaları başarıya ulaşmış, Osmanlı Devleti'ni küresel ölçekte önemli bir aktör konumuna getirmiştir. Mamafih iktisadi tarihimizde çoğunlukla emperyalizm, kaynak sömürüsü gibi kavramlarla ele alınan Düyûn-ı Umûmiyye'nin, Osmanlı maliyesi ve çiftçisi için, hiç değilse bu sektör özelinde, sömürüden ziyade yeni bir kaynak oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri
Author Details

Toroshan Özdamar (Dr. Öğr. Üyesi)

¹ Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye

0000-0002-6600-5256

tozdamar@ksu.edu.tr

Kaynakça | References

Süreli Yayınlar

Revue commerciale du Levant: Bulletin mensuel de la Chambre de commerce française de Constantinople (RCL)

Chambre de commerce française de Constantinople: Bulletin mensuel (CCFC)

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1886*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1887.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1891*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1892.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1893*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1894.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1894*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1895.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1895*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1896.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1896*, Imprimerie Pitrat Aine, Lyon 1897.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1897*, Imprimerie Alexandre Rey, Lyon 1898.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1900*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1901

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1899*, Imprimerie Alexandre Rey, Lyon 1900.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1901*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1902.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1902*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1903.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1904*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1905.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1905*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1906.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1906*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1907.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1908*, Imprimerie A. Rey et Cie, Lyon 1909.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1911*, Imprimerie A. Rey, Lyon 1912.

Syndicat de l'Union des marchands de soie de Lyon, *Statistique de la production de la soie en France et à l'étranger: récolte de 1913*, Imprimerie A. Rey, Lyon 1915.

Kitap ve Makaleler

- Akar Şevket Kamil, - Al, Hüseyin, "Uluslararası Finans Politik Açısından 1860-61 Suriye Bunalımı ve Mires Borçlanması", *Tarih Dergisi*, 45 (2012), s. 77-122
- Aktar, Ayhan, *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi*, Afa Yayınları, İstanbul 1990.
- Autheman, André, *La Banque impériale ottomane*, Comité pour l'Histoire Economique et Financière de la France, Paris 1996.
- Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Hurst & Company, Londra 1998.
- Blaisdell, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire*, Columbia University Press, New York 1929.
- Çiftçi, Cafer, "1837-1908 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/24 (2013), s. 1-18
- _____, "Hudâvendigâr Vilayetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umumiyye İdâresi'nin Rolü", *Belleten* LXXVI/277 (2012), s. 905-950.
- _____, *Bursa'da İpekçilik (1837-1990)*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2017.
- Çizakça, Murat, "A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXIII/1-2, s. 142-152.
- _____, "Incorporation of the Middle East into the European WorldEconomy", *Review*, VIII/3 (1985), s. 353-377.
- Ducouso, Gaston, *L'industrie de la soie en Syrie et au Liban*, Imprimerie Catholique, Beyrouth 1913.
- Eşiyok, B. Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması", *Mülkiye Dergisi*, XXXIV/266 (2010), s. 67-108.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Koyuncu, Derviş Tuğrul-Küçükkalay, A. Mesud, "Global Market Orientation of the Ottoman Agriculture Sector: An Interregional Comparison (1844)", *Osmanlı Araştırmaları*, LXVIII/48 (2016), s. 171-228.
- Önsoy, Rifat, *Tazminat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.
- Özdamar, Toroshan, *Osmanlı Madenlerinde Fransız Sermayesi ve Galata Bankerleri*, Duvar Yayınları, İzmir 2022.
- _____, "Balkan Savaşlarından Sonra Osmanlı İmtiyazlarının Durumu ve Halefiyet Meselesi", *Belleten*, LXXXVIII/313 (2024), s. 935-968.
- Özdemir, Bültekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara 2010.
- Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, haz. Muhammed Sencer, İleri Yayınları, İstanbul 2005.
- Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım: 1876-1908*, çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800-1914*, The Isis Press, İstanbul 2010.
- _____, *Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empires 1730-1914*, The Isis Press, İstanbul 2010.
- Seurat, Michel, *Lyon et la Syrie (1915-1925): intérêts économiques et opinion publique*, Université Jean Moulin, Unpublished master's thesis, Lyon 1971.
- Teoman, Özgür-Bozpınar, Cumali, "Osmanlı İmalat Sanayisinde Sermayenin Kurumsallaşması Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Üzerine Bir Değerlendirme", *Business and Economics Research Journal*, XI/4 (2020), s. 1013-1033.
- _____, "The Development of the Silk Industry in the Ottoman Bursa: An Analysis of Periodization", *Gazi Akademik Bakış*, XV/30, (2022), s. 157-176.
- Thobie, Jacques, *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, Paris 1977.
- _____, *Les intérêts culturels français dans l'empire ottoman finissant L'enseignerment congréganiste*, v. 1, Les Éditions Isis, İstanbul 2022.
- Torkomyan, Kevork, *İpek Böceği Beslemek ve İpek Tohumu İstihsal Üretmek Usul ve Kavaidi*, Divan-ı Umumiyye-i Osmaniyye Varidat-ı Muhassese İdaresi Matbaası, İstanbul 1326.
- Uğuz, Sacit, "Karataban (Pebrine) ve Baygınlık (Flacherie) Salgınlarının Osmanlı İpek Böcekçiliğine Etkileri", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3 (2021), s. 31-47.
- Ulman, Haluk, *1860-61 Suriye Buhranı/Osmanlı Diplomasısından Bir Örnek Olay*, A.Ü SBF Yayınları, Ankara 1966.
- Uygun, Süleyman, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Fransız Ticaret Odasının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, VII/18 (2020), s. 485-512.
- Wallerstein, Immanuel-Decdeli, Hale-Kasaba, Reşat, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, 23 (1983), s. 41-54.
- _____, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Review*, II/3 (1979), s. 389-398.

_____, *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730-1840s*, University of California Press, California 2011.

Yıldırım, Mehmet Ali, "Osmanlı'da İpekböcekçiliği Eğitimi: Bursa Harir Dârüttalimi ve Dârülharirlerin Açılması", *Turkish Studies*, LXXXV/5 (2013), s. 577-594.

